

In dit nummer

- I ■ COLUMN
Kantelende werkelijkheid
Pascal Viskil
- 2 ■ 'We zijn kinderen van Bekkers'
Welzijnszorg, hoedster van katholiek sociaal erfgoed
Frans van Gaal
- II ■ BAM-PRAAT
Beeld van het verleden
Stefan Molenaar
- 12 ■ INTERVIEW
René Pinget directeur SM's
Geweldige trekpleister
Jac. J. Luyckx
- 16 ■ MOERS TAAL
Lombardje
Jos Swanenberg
- 17 ■ Het verdwenen monument
De innovatieve loskraan op de Handelskade
Ad van Drunen
- 24 ■ Een lofdicht uit 1648
In Sylvam-Ducis urbem Brabantiae primariam
Leo Nellissen
- 28 ■ BOSSCHE SCHILDERS
Hendrik de Laat (1900-1980)
Theo Hoogbergen
- 30 ■ BERICHTEN
Nieuws van de Boschboom
Nieuws van de BAM
Nieuws van het Stadsarchief

De clou van deze cartoon zal maar weinig Bosschenaren ontgaan (Miesjel van Gerwen/Brabants Dagblad, 2012). Wie virtueel door de krochten van 's-Hertogenbosch wil dolen, kan terecht op www.m-site.nl

Kantelende werkelijkheid

Wie kruipt er weleens door de krochten van de stad? Inderdaad, dat ontoegankelijke, onaantrekkelijke stadsdeel waar we dagelijks overheen lopen. Goed nieuws: binnenkort kunt u zelf door het virtuele Bossche moer dolen! Onderweg stuit u dan op de columns die Miesjel van Gerwen dagelijks tekent voor de Bossche editie van het Brabants Dagblad: 't Moer. Dat betekent op uw gemakje grasduinen in de jongste stadsgeschiedenis, want Van Gerwen volgt de Bossche actualiteit al jaren op de voet.

Voor makers van politieke cartoons zijn dagelijkse besommeringen een goudmijn. Met hun stekelige prenten stellen ze taferelen aan de kaak en zetten ze je aan tot nadenken (tip: bekijk de twee prenten van Opland verderop in dit nummer). Maar het wordt natuurlijk helemaal leuk als een cartoonist reageert op het dagelijkse nieuws met een treffend historisch dwarsverband. Daar krijgt een onderwerp direct iets tijdloos van, wat de boodschap relativeert: oplichters en volksmenners zijn er bijvoorbeeld altijd al geweest.

Uit zo'n vaatje met dwarsverbanden tapt schrijverscollectief De Speld. Eind vorig jaar verscheen hun debuut *Nederland: het boek*. De ondertitel verklapt de rest: *In vijf miljard jaar van supermacht tot wereldrijk*. Het boek steekt de draak met de vaderlandse geschiedenis, bijvoorbeeld: hoe verliep de laatste minuut van de ontzuiling? Ook voegen de auteurs ludieke elementen aan het verleden toe, zoals een inburgeringscursus voor Hugenoten. Grappen en grollen over de geschiedenis – op het eerste gezicht misschien niet heel erg spectaculair.

Een politieke cartoon raakt je pas echt wanneer je de actualiteit volgt. Zo zijn de strips van Van Gerwen bij uitstek leuk voor Bosschenaren en groeit *Nederland: het boek* in betekenis als je voldoende parate kennis hebt van de geschiedenis. Pas dan zie je de gelaagdheid van een grap en de vette knipoog. De kracht zit erin dat zaken vanuit een ander perspectief in de schijnwerpers komen, waardoor de werkelijkheid als het ware een beetje kantelt. Op die manier buigt De Speld met zijn satire oerdegelijk historisch ambacht om tot leerzaam vermaak. En kan een clubje moerasdieren uit 't Moer moeiteloos transformeren in herkenbare Bosschenaren. Met andere woorden: vanuit een spannend standpunt valt er nog heel wat te ontdekken in al die vertrouwde kost!

Pascal Viskil

‘We zijn kinderen van Bekkers’

Welzijnszorg, hoedster van katholiek sociaal erfgoed

Frans van Gaal

Op 1 oktober 1981 heffen de kaderleden van het Nederlands Katholiek Vakverbond (NKV) en het ‘sociaal-democratische’ Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV) zichzelf op. Beide vakcentrales gaan op in de nieuwe Federatie Nederlandse Vakbeweging (FNV). Vervolgens verkopen de katholieke vakbondsleden in 's-Hertogenbosch hun gebouw. Ze richten de stichting Welzijnszorg op, die van de opbrengst sociale initiatieven moet steunen.

De totstandkoming van de FNV in 's-Hertogenbosch verloopt al even soepel als elders in het land. In de ontzuilende hoofdstad van het bisdom zetten vooruitstrevende NKV-ers de toon. Ze willen én moeten wel. Ze willen omdat de strijd tegen de voortschrijdende massawerkloosheid in de jaren '70 en '80 tot eensgezind vakbondsoptreden dwingt. Ze moeten omdat het NKV veel leden verliest door de ontzuiling. Het is maandag 14 april 1981. In het NKV-gebouw in de Hinthamerstraat 141 vergaderen de Bossche leden over de toekomst van het bondsgebouw. ‘Ik vind het onbegrijpelijk dat de FNV in Amsterdam dit gebouw wil afstoten. Het is toch van de leden. Waarom gebruiken we het niet als FNV-gebouw?’, roept Chris Halewijn, Bosschenaar in hart en nieren, vertwijfeld voor zich uit. ‘We hebben zoveel leden. Dan moeten we het samen toch wel kunnen onderhouden? Als iedereen meeklust, zijn we uit de brand’ voegt hij er aan toe.’

Fried Wening, secretaris van het bestuur, reageert: ‘Er zijn als puntje bij paaltje komt bijna geen mensen

Voorgevel van het bijkantoor aan Hinthamerstraat 141 van de Katholieke Arbeiders Beweging (KAB). Ook was hier het bijkantoor van de krant van de beweging, de Volkskrant, gevestigd. De foto is genomen in 1952. (Foto: Stadsarchief, collectie Het Zuiden)

die mee willen helpen. Het komt altijd op bestuursleden aan. Elke vergadering opnieuw praten we over dit gebouw. Op den duur worden we hier allemaal doodziek van. We moeten het goed verkopen.'

Wening verwoordt wat de meeste leden denken. Het gebouw is een last voor het plaatselijke NKV. Verkoop ligt voor de hand, zeker nu het Bossche NKV opgaat in de FNV.

Sinds 1938 was Hinthamerstraat 141 nauw verbonden geweest met de sterke en actieve katholieke sociale beweging in het verzuilde 's-Hertogenbosch. Maar in 1981 is de oude hertogstad van haar geloof gevallen. Katholieke organisaties verliezen leden bij de vleet, zeker ook het NKV. Ging in 1966 nog 70 procent van de katholieken op zondag naar de kerk, in 1980 is dat nog maar 28.8 procent.²

Bovendien is het gebouw toe aan een dure renovatie. De leden kunnen dat niet meer opbrengen. De nieuwe vormen afdeling van de FNV wilde er niet mee belast worden. 'Hinthamerstraat 141 was immers van de Katholieke Arbeiders Beweging (KAB). Van een KAB-gebouw kon je geen FNV-gebouw maken', stelt Fried Wening nu nog steeds gedecideerd vast. Op het hoofdkantoor van de FNV in Amsterdam is er ook geen belangstelling: de FNV moet bezuinigen.

Kind aan huis

In de jaren vijftig omvat de katholieke sociale beweging nog het hele werkzame en sociale leven van vele Bosschenaren. Die doen onvermijdelijk het bondsgebouw aan. Een aantal van hen is er kind aan huis.

Sjef Ploegmakers (1920-1985) is als actief KAB-er heel vaak in het Bondsgebouw. Hij leert er als activist van Credo Pugno zijn vriendin Riet Aarts kennen. Die beweging staat voor 'Ik geloof, ik strijd!' en zorgt voor vormings- en ontwikkelingswerk dat katholieke arbeiders moet hoeden voor socialisme en communisme. Zo raakt Sjef vertrouwd en bekend met de vele bezoldigde bestuurders, geestelijk adviseurs, medewerkers van RK-instellingen en bestuurders van RK-organisaties die het gebouw aandoen. Sjef is kleermaker en actief lid van de RK-Bond voor

Het feestcomité van de KAB in het Bondsgebouw aan de Hinthamerstraat bij de viering van het 60-jarig bestaan van de KAB en het 50-jarig bestaan van de Bossche Diocesane Bond, 3 januari 1953. In het midden, zittend, derde van links oud-wethouder Nico Schuurmans. Staande, derde van rechts Sjef Ploegmakers. (Foto: Stadsarchief, collectie Het Zuiden)

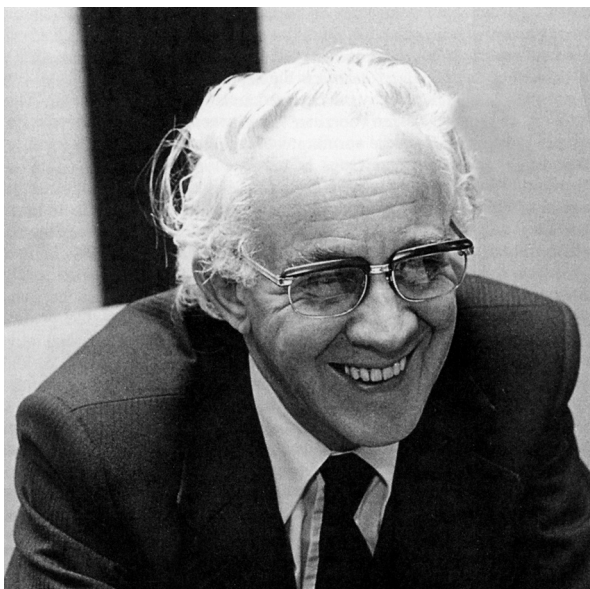

Handels-, Kantoor- en Winkelbedienden (HKW). Hij collecteert in de kerk voor de sanatoria van Herwonnen Levenskracht, de RK-vereniging tot Bevordering van de Volksgezondheid en tot Bestrijding van Volksziekten.

Deze organisatie houdt kantoor in het KAB-gebouw. Ook is hij actief als coördinator van de Gewestelijke

Afscheid van mgr. Mutsaerts als bisschop van 's-Hertogenbosch. De man van het Bisschoppelijk Mandement uit 1954 maakte plaats voor zijn opvolger, mgr. Bekkers, voorstander van het 'bij de tijd brengen' van de kerk. De foto dateert van 7 juli 1960. (Foto: Stadsarchief, collectie het Zuiden)

Jan Mertens, voorzitter van het NKV (1964-1973). (Uit: J. Roes en J. Peet, 'De KAB en het NKV in de maatschappelijke ontwikkeling na 1945').

Sociale school van de KAB. Deze leidt vakbondsleden op tot kader- of bestuurslid van 'de bond' en maakt gebruik van Hinthamerstraat 141. Moet Sjef voldoen aan zijn verplichtingen voor het Centraal Ziekenfonds, dan betaalt hij ten kantore van het fonds in de Hinthamerstraat 141.

Hier betaalt Sjef ook zijn abonnement bij het agentschap van de *Volkskrant*, katholiek dagblad voor Nederland. In de gang ontmoet hij regelmatig leden van de RK Bouwvakarbeidersbond Sint Joseph. Ze plakken vakantiezegels bij de agent van het Sociaal Fonds Bouwnijverheid.

Sjef Ploegmakers heeft natuurlijk een levensverzekering afgesloten bij verzekeringsmaatschappij Concordia. Zijn premie betaalt hij aan de balie van het kantoor in de Hinthamerstraat 141.

Zijn vriendin Riet Aarts is na de oorlog actief voor de Vrouwelijke Katholieke Arbeiders Jeugd (vKAJ), een beweging die ook gebruik maakt van het Bondsgebouw. Daar repeteert zij als lid van de KAB-toneelvereniging Kunst en Arbeid.

Kerstenen der arbeidersgezinnen

's-Hertogenbosch profileert zich in 1953 bijna als 'hoofdstad van de katholieke zuil'. Dan viert katholiek

Nederland de honderdste verjaardag van het herstel van de kerkelijke hiërarchie. Het Bossche bisdom pakt flink uit, zeker omdat ook de terugkeer van het beeld van de Zoete Moeder van 's-Hertogenbosch wordt gevierd. Bij de grote processie levert de Katholieke Arbeiders Beweging een flink aandeel.

De later zo progressieve bisschop W.M. Bekkers (1908-1966) spreekt zich als populaire kapelaan van de Bartjesparochie in het begin van de jaren vijftig nog uit tegen het socialisme, dansen en gemengd zwemmen. Ook verdedigt Bekkers in 1954 als voorzitter van de Bossche Diocesane Werkliedenbond het Mandement van de Nederlandse bisschoppen. Dat verbiedt katholieken om te stemmen op een niet-katholieke partij of lid te zijn van een niet-katholieke vereniging of vakbond.³

Fried Wening wordt in 1951 als zestienjarige leerling-timmerman lid van de RK Bouwvakarbeidersbond Sint Joseph. Wening hierover: 'Ik werd niet uit principe lid van een katholieke bond. Deze was hier gewoon de grootste. De propagandisten colporteerden aan de deur. In Amsterdam was ik lid geworden van de Bouwbond van het "socialistische" nvv. Het lidmaatschap moest me iets opleveren.' Wening is als jonge 'activist' ronduit verontwaardigd over het Bisschoppelijk Mandement. 'Eigenlijk kwam dat Mandement veel te laat. We werkten al zo lang en goed samen met nvv-ers en andersdenkenden.'

In 1959 staat in het jaarverslag van de plaatselijke KAB zorg voor de 'katholieke zaak' voorop. De stad is gegroeid en heeft een belangrijk 'industriële accent' gekregen. 'Vele Bosschenaren moesten in andere stadswijken gaan wonen, waar zij de vertrouwde sfeer en mentaliteit van Bosschenaren onder elkaar misten', stelt de redacteur van het jaarverslag. Nu moesten ze met 'andersdenkenden, afkomstig uit heel Nederland' samenwerken en leven. 'Zo staat de Bossche KAB als stands- en vakorganisatie voor de taak het arbeidersgezin en het werkmilieu te kerstenen.'

De belangrijkste activiteit van de Bossche KAB in 1959 is volgens de redacteur 'de ontwikkeling der gespreksgroepen, waarvan onze aalmoezenier de grote stimulans is'. Vakbondskwesties komen niet aan de orde.⁴

Bij de tijd brengen

Hoe anders loopt het in de jaren zestig. Kerk en samenleving zijn volop in beweging. Mgr. Bekkers, inmiddels bisschop van 's-Hertogenbosch, zet de poorten van de katholieke kerk wagenwijd open. Hij bewondert paus Johannes xxiii (1881-1963) om diens streven naar *aggiornamento*, het 'bij de tijd' brengen van de katholieke kerk.

Spotprent van Opland uit 1977. Even lijkt het Nederlandse episcopaat de fusie tussen het NKV en NVV nog ter discussie te willen stellen, zonder resultaat.

Het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) brengt grote veranderingen teweeg. Katholiek Nederland maakt een revolutie door. Bekkers afficheert zichzelf graag voor de televisie en zegt in 1963 open en bloot in een Brandpunt-uitzending van de KRO dat gezinsgrootte en geboorteregeling een persoonlijke kwestie vormen. Het is een volstrekt nieuw geluid, ook uit de mond van Bekkers.

Met veel van zijn maten in de vakbond is Fried Wening blij dat katholiek Nederland radicaliseert. Iedereen doet mee: studenten, priesters, paters, fraters en nonnen, politici én... vakbondsmensen. De toonzetting van het jaarverslag van de Bossche KAB over 1964 is ook heel anders dan in 1959. De KAB is omgezet in een echte nationale vakcentrale, het NKV. Het nieuwe vakverbond kent alleen vakbonden. Voorbij is de tijd dat een katholiek vakbonds lid ook nog eens lid moest zijn van de impopulaire Diocesane Werkliedenbond. In die bond ging het alleen over geloofszaken. De geestelijk adviseur en de bisschop bepaalden grotendeels de agenda. Daar moest je als lid van een katholieke vakbond ook nog eens contributie voor betalen.

In het jaarverslag maakt de secretaris van het Bossche NKV zich al zorgen over de exploitatiemogelijkheden voor het KAB-gebouw in de nieuwe situatie. Nu zou alleen het plaatselijke NKV gebruik maken van het gebouw. Dat zou heel wat minder bedrijvig-

heid opleveren dan in de KAB-tijd. De secretaris: 'Men zal zich steeds voor ogen moeten stellen dat het gebouw er gekomen is met stuivers en dubbeltjes van onze ouders en grootouders, waarvan men heus niet kon zeggen dat ze nu juist erg royaal in deze muntjes zaten.'⁵

Geen underdogpositie

De nieuwe NKV-voorzitter, de aimabele Jan Mertens (1916-2000), is populair en juicht de ontzuiling toe. In 1965 is hij 'een tevreden vakbondsleider' als de bisschoppen het verbod intrekken voor katholieken om lid te zijn van het NVV. Voor hem hoeven katholieken ook niet op de KVP (voorlooper CDA) te stemmen.

Als voorzitter van de raad van commissarissen van de *Volkskrant* geeft hij de redactie de ruimte om een meer progressieve koers in te slaan. De ondertitel 'katholiek dagblad voor Nederland' verdwijnt.⁶

Tijdens een openbare bijeenkomst in Sneek in 1968 stelt Mertens dat 'in Nederland de hele economie in handen is van tweehonderd personen'. Hij noemt het een 'griezelige en beangstigende groep.' Het is

voor hem duidelijk dat daar een sterke, eensgezinde en strijd bare vakbeweging tegenover moet staan. In de hitte van de vakbondsstrijd werken katholieke en 'socialistische' vakbondsleden al probleemloos met elkaar samen.

In 1968 spreekt bijna 70 procent van de katholieke vakbondsleden zich in een door het NKV georganiseerde enquête uit voor samengaan met het NVV en het CNV.⁷

De Bossche NKV- en NVV-besturen lopen bepaald niet achterop met de fusiebesprekingen. Paul van der Krabben, vanaf 1975 voorzitter van het plaatselijke NKV, schrijft in het jaarverslag: 'Het zal moeten en wel zeer snel wil het NKV geen underdogpositie in gaan nemen'. Het ledental van de vakcentrale loopt terug en 'daardoor kunnen we onze eisen niet verwezenlijken. Het NVV houdt de boot af omdat ze wacht op het Christelijk Nationaal Vakverbond (CNV)'.

De voorkeur van het NVV ging uit naar een fusie van alle drie de vakcentrales. Maar het CNV haakt af. Vanaf 1976 werken Bossche NKV-ers en NVV-ers samen aan één vakcentrale, die er vijf jaar later ook is.⁸

Een grote NVV-kliek

Samen optrekken in vakbondszaken: niets op tegen. Maar bij het vertier – de kienavond, de jaarlijkse Sint-Nicolaasviering en andere informele gebeurtenissen – trekken de NKV-ers toch liever met elkaar op.

Op 10 oktober 1977 staat het plaatselijk NKV-bestuur

Eensgezind trekken FNV-ers op tijdens een staking bij bierbrouwerij Heineken in oktober 1989. (Foto: Stadsarchief, negatievenarchief Felix Janssens)

lang stil bij de vraag of er een gezamenlijke feestavond met het nvv moet komen. Enkele bestuursleden zijn faliekant tegen. Ze willen twee dineravonden organiseren, één met de fnv én één met het vertrouwde nkv-team. Na enige tijd grijpt voorzitter Van der Krabben in en gaat iedereen akkoord met een gezamenlijke feestavond. 'We zullen in sfeer wel wat af moeten geven maar misschien geven we het nvv iets om over na te denken.'⁹ Slechts een enkele nkv-er ziet de fusie tussen nkv en nvv ook om meer principiële redenen niet zitten. Sjef Ploegmakers, gepokt en gemazeld in de katholieke sociale beweging, kondigt in mei 1981 het einde van zijn actieve loopbaan in de plaatselijke vakbeweging aan. Hij heeft moeite met de grondbeginselen van de nieuwe fnv. Sjef is door en door katholiek en praktiseert zijn geloof tot in het stemhokje. Stemmen op het cda is 'christenplicht'.¹⁰ 'Als Wim Kok van de fnv zegt dat een nieuw cda/vvd-kabinet voorkomen moet worden, krijg ik de rillingen over mijn lijf', zegt hij in het *Brabants Dagblad*. En over de fnv: 'Dat de socialisten zich zo manifesteren binnen de fnv ligt ook aan de katholieken zelf. Die knokken niet hard genoeg. Dat doen die oud-nvv-ers wel. Ik zie gebeuren dat de fnv één grote nvv-klik wordt'.¹¹

Gezellige chaos

Op maandagavond 14 april 1981 besluiten vijftig Bossche nkv-leden dat het kab-gebouw verkocht kan worden aan de gemeente 's-Hertogenbosch voor 400.000 gulden. De gemeente moet het gebouw wel een sociale bestemming geven. Het gebouw was in 1938 aangekocht 'met centen van de katholieke vakbondsleden in 's-Hertogenbosch. Dan wilde je daar ook als katholieke vakbondsleden over beslissen en beschikken', stelt Paul van der Krabben nu. Tijdens de ledenvergadering onderstrepen de leden dat graag. 'Ik voel er niks voor dat we voor de besteding van ons eigen geld verantwoording af moeten leggen aan de fnv. Dit gebouw is van het nkv.' Wat te doen met 400.000 gulden? Nog niet eerder hadden gewone vakbondsleden zich met zo'n vraag kunnen inlaten. 'Verdeel het onder de 5000 leden!', roept iemand. Waarop een ander reageert: 'Daar schiet toch niemand iets mee op'. Dan is er het voorstel om het geld beschikbaar te stellen aan de 'gehandicapte kinderen'. De vergaderingen over de besteding van het geld verlopen aanvankelijk als een 'gezellige chaos'. Volgens voorzitter Jan Mertens mochten ledenvergaderingen van het nkv zo ook verlopen. Iedereen moest zijn zegje kunnen doen en tegelijkertijd moest 'de boel bij elkaar blijven'.

Het bestuur van de stichting Welzijnszorg in 2012. Van links naar rechts: Tonny van de Water, Tiny Eldijk, Paul van der Krabben (voorzitter), Fried Wening en Ad Smits.

Stichting Welzijnszorg

Even is er onduidelijkheid over de besteding van het geld. Maar de oplossing komt van dichtbij. Zoals veel nkv-afdelingen in het land had ook Eindhoven het eigen verenigingsgebouw van de hand moeten doen. Die afdeling richtte een stichting op die de opbrengst goed moest besteden.

Op maandag 24 augustus 1981 beraadt een aantal Bossche kader- en bestuursleden van het voormalig nkv zich op ordentelijke en geplande wijze over de vraag: Wat te doen met 400.000 gulden? Want, één ding is zeker, de Bossche nkv-ers mogen over het geld beschikken. 'Het geld gaat niet naar het hoofdkantoor van de fnv in Amsterdam. Het blijft in 's-Hertogenbosch', verzekert districtsbestuurder Rien van Leeuwen nog eens.

Notaris De Zeeuw licht toe waarom een stichting die de opbrengst gaat beheren een voor de hand liggende oplossing is. Alle aanwezigen stemmen in met de oprichting van de stichting Welzijnszorg. Het doel van de stichting is duidelijk: behartiging van de belangen van de vakverenigingen en ondersteuning van sociaal-culturele initiatieven.¹²

Fried Wening hierover: 'Er was geen nvv-er die ons het recht ontzegde om zelf uit te maken wat we met het geld deden dat we zelf bijeen hadden gebracht'.

Katholiek, niet Rooms-Katholiek

Het bestuur van de stichting Welzijnszorg vertegenwoordigt een nieuwe lichting katholieke vakbonds-

De harmonie Sint-Cathrien op de speelplaats van de Sint-Cathrienschool aan de Kruisbroedershof. Van oudsher was deze patronaatsharmonie van de Sint-Cathrien verbonden met de katholieke arbeidersbeweging in Den Bosch. (Foto: Stadsarchief, collectie Frans Vossen)

mensen. Ze zijn opgegroeid in een tijd van ontzuiling. Samenwerking met andersdenkenden is voor hen vanzelfsprekend en ze zijn zoals Van der Krabben stelt 'meer katholiek dan Rooms-Katholiek'. Fried Wening noemt zichzelf en de andere bestuursleden 'kinderen van mgr. Bekkers'. In die geest vergadert en besluit het bestuur 'eensgezind ruimdenkend' over het subsidiebeleid. 'Vakbondsgelerateerde activiteiten' kunnen op de steun rekenen van de stichting. In de jaren tachtig zijn dat er nogal wat, want de plaatselijke FNV-vakcentrale geniet nog gezag en autoriteit. Zo is er een regelmatig en gestructureerd overleg tussen het plaatselijk FNV-bestuur en het college van B&W van 's-Hertogenbosch. Gemeentebestuurders laten geen verstek gaan als het lokale FNV-bestuur vraagt *acte de présence* te geven bij een diploma-uitreiking van de vakbondsschool of de open dag van de FNV. Andersom laat ook de FNV van zich horen bij stedelijke initiatieven. Vanzelfsprekend levert de FNV een bijdrage aan de festiviteiten rond 's-Hertogenbosch 800 in 1985.¹³ Ze doet de stad een historische foto-expositie cadeau die als titel draagt: 'Een stad verandert in crisistijd' over de periode van het interbellum (1920-1940).

De stichting Welzijnszorg subsidieert, zoals ze ook een bijdrage levert voor activiteiten in de wijkcentra van de Vrouwenbond FNV en de belastingsservice van de vakbond.

Ad Smits, bestuurslid van de stichting Welzijnszorg, over dat laatste: 'Ja, die belastingsservice, daarmee schoten we elk jaar weer in de roos. Gewoon het belastingformulier mee helpen invullen. Dan komt er veel boven water wat anders verborgen blijft. Bied je dan als vakbondsbestuurder een luisterend oor, dan komen de mensen vanzelf terug.'

Sociaal en serieus

De stichting geeft ook subsidie aan de ziekenomroep ORVA voor een geluidsinstallatie. Het project voor langdurig werklozen De Viersprong klopt niet verkeers aan. De Katholieke Bond van Ouderen (KBO) krijgt subsidie. 'Maar was de algemene bond (ANBO) gekomen, we hadden het niet geweigerd', stelt Tiny Eldijk, nestor en enig vrouwelijk lid van het bestuur. Op de vraag of de stichting wel eens subsidie weigerde, antwoordt Wening: 'Ja hoor. Op een bepaald moment raakten enkele carnavalsverenigingen op de hoogte van ons bestaan. Ze vroegen subsidie omdat ze toch voor gezelligheid zorgden. Daar hebben we dus "nee" tegen gezegd.'

Wening, zelf een gematigd carnavalsvierder, vervolgt: 'Hoe ruimdenkend we ook wilden handelen, alleen gezelligheid was niet voldoende. Het moest wel sociaal en serieus zijn.'

Mogelijk dachten de carnavalsverenigingen: 'Als harmonie Sint-Cathrien elk jaar geld krijgt, waar-

om wij dan niet?’ Deze harmonie viert in 2013 haar honderdjarig bestaan.

Ze is onlosmakelijk verbonden met de katholieke sociale beweging in 's-Hertogenbosch. Op 22 november 1913 maakte de muzikale kapelaan W.J. van Kessel in het parochiehuys van de Sint-Cathrienkerk met enkele jongens wat muziek. Ze zijn enthousiast en al snel betalen twintig jongens trouw een dubbeltje contributie per week. In 1914 treedt het gezelschap voor het eerst in uniform en met instrumenten op. Nu is het een echte harmonie. Sint-Cathrien wordt de harmonie van de katholieke sociale beweging in 's-Hertogenbosch. Dat ze in 1956 geadopteerd wordt door de KAB is dan al geen verrassing meer. Als in 1964 de diocesaan georganiseerde KAB wordt omgezet in een landelijke vakcentrale NKV wordt de formele band tussen de harmonie en de katholieke arbeidersbeweging verbroken. De informele band blijft bestaan.

Doen wat goed is

Dat de ‘katholieke’ stichting Welzijnszorg steun verleende aan de harmonie Sint-Cathrien past in de traditie. Anders ligt dat met financiële steun aan de plaatselijke vredesbeweging. Dat is in de jaren tachtig nieuw. Tussen 1979 en 1985 groeit de vredesbeweging in Nederland uit tot een internationaal fenomeen, ‘de Hollanditis’. Nergens in de wereld zijn de acties tegen de plaatsing van kruisraketten zo massaal. In mei 1984 organiseert het Komitee Kruisraketten Nee (KKN) een actieweek met als hoogtepunt een werkonderbreking van een kwartier op 10 mei, uitgeroepen door het KKN en de FNV. In verschillende Hollandse steden protesteren bouwvakkers op de bouwstellingen tegen de plaatsing. Werkonderbrekingen zijn er in 's-Hertogenbosch niet, maar de vredesbeweging is in deze stad al net zo breed samengesteld als elders in het land. Van vvd tot cpn, van gereformeerde dominee tot uitgetreden priester, van kraker of vakbondsactivist tot collectant van de Zonnebloem, velen voelen zich één in de strijd tegen de kruisraketten. Maandelijks organiseert het plaatselijk Vredesplatform een indrukwekkende stiltekring op het Kerkplein. In de Sint-Janskathedraal vindt een grote, oecumenische vredesdienst plaats. Meer dan 30.000 Bosschenaren ondertekenen het Volkspetitionnement tegen de plaatsing van de kruisraketten. Het Bossche Beraad van Kerken legt contact met zusterkerken in de voormalige DDR. In de bedrijfskantines van veel Bossche bedrijven discussiëren werknemers ook over de kruisraketten, zelfs in een bedrijf als de Kruithoorn, de wapen- en munitiefabriek. ‘De Kruithoorn, een moordfabriek?’, kopt het FNV-magazine in de loop van 1981. ‘Zijn

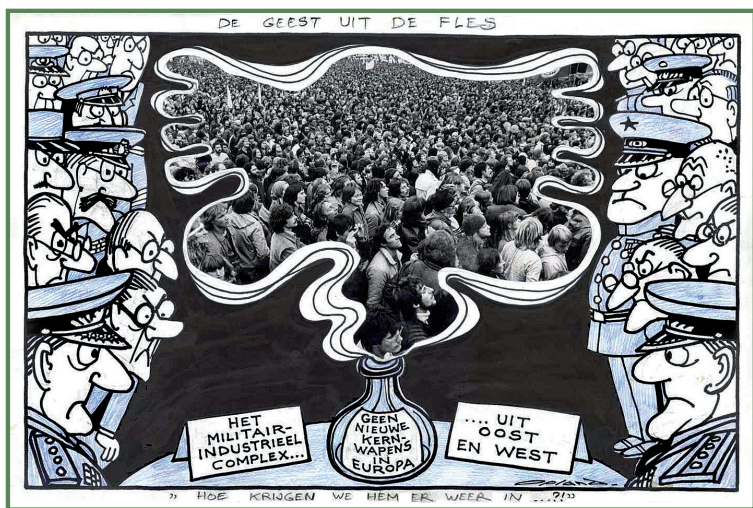
Afkortingen en fusies

In januari 1893 wordt in 's-Hertogenbosch de RKWB of Rooms Katholiek Werkliedenbond, opgericht. Het is een plaatselijke arbeiders- of standsvereniging met als voornaam oogmerk bestrijden van het socialisme. In 1925 wordt het Rooms Katholiek Werkliedenverbond (RKWV) opgericht. Het is de eerste katholieke vakcentrale waar de door het bisdom gedomineerde werkliedenverenigingen ook nog deel van uitmaken. Het RKWV wordt in 1945 omgezet in de Katholieke Arbeidersbeweging (KAB). Deze beweging ontwikkelde zich sterk in 's-Hertogenbosch. In 1964 wordt de KAB omgevormd tot een echte katholieke vakcentrale: het Nederlands Katholiek Vakverbond (NKV). De diocesaan georganiseerde werklieden- of standsorganisaties worden opgeheven. In 1981 fuseert het NKV met het Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV). Het NVV is opgericht in 1906 en is sociaaldemocratisch georiënteerd. De nieuwe vakcentrale draagt de naam: Federatie Nederlandse Vakbeweging (FNV). Het Christelijk Nationaal Vakverbond (CNV), de protestantse vakcentrale, opgericht in 1909, doet niet mee aan de fusie.

makers van oorlogstuig even schuldig als oorlogsmakers?’, vraagt de redacteur zich vervolgens af. Hij legt deze vraag voor aan werknemers in het bedrijf, omwonenden en Jan van Hasselt, lid van het actiecomité *de Kruithoorn*. Voor Jan is het duidelijk, de Kruithoorn moet genationaliseerd worden. Wapenproductie mag niet onderhevig zijn aan het winststreven. Daan van der Heijden, werknemer bij de Kruithoorn, binnengekomen als een ‘militaristisch korporaal’, stelt zich dezelfde vragen.¹⁴ De vredesbeweging heeft veel losgemaakt en als het Vredesplatform een beroep doet op de stichting Welzijnszorg wordt het niet teleurgesteld. ‘Ja, wij waren voor de zaak van de vredesbeweging. De vakbonden waren lid van het Vredesplatform’, stelt Paul van der Krabben. ‘Je moet doen wat goed is.’

Op stand

De ‘stuivers en dubbeltjes van onze ouders en grootouders’, waarover de Bossche KAB-secretaris in 1964 schreef vonden hun weg in 's-Hertogenbosch. De stichting Welzijnszorg waakte zo over het sociaal erfgoed van de voormalige katholieke arbeidersbeweging. Vanaf 11 oktober 1998 heet Hinthamerstraat 141 voortaan *Het Inloopschip* en is het tehuis voor dak- en thuislozen in 's-Hertogenbosch. ‘Zo is het besluit van de ledenvergadering van het NKV op 14

Een spotprent van Opland uit 1981 die weergeeft hoe invloedrijk de Nederlandse vredesbeweging was geworden. Machthebbers kijken verontrust toe.

april 1981 helemaal uitgevoerd. Het gebouw kreeg ook een uitgesproken sociale functie', concludeert Van der Krabben.

De naam Het Inloopschip herinnert aan de eerste opvangvoorziening voor dak- en thuislozen, een boot in de Dommel, ter hoogte van de Havenstraat. 'Leg er een tweede boot naast!', riep wethouder Guus Paanakker (vvd) op een moment dat het aantal slaapplekken op de boot te klein werd. Sociaal-betrokken inwoners en organisaties als de Vincentiusvereniging hebben politici wakker geschud. Paanakker leeft zich actief in in de problemen rond de dak- en thuislozenopvang in 's-Hertogenbosch. In de loop van de jaren negentig worden de problemen alleen maar groter. Het Inloopschip gaat aan wal. 'Dak- en thuislozen wonen op stand' kopt *de Zelfk(r)ant, daklozen en minimakrant voor Den Bosch en omgeving*.¹⁵

Boom met drie wortels

De stichting Welzijnzorg is nooit echt bekend geworden. 'Dat klopt, we wilden niet zelf aan de weg timmeren. Dat lieten we aan anderen over door onze financiële steun', stelt Paul van der Krabben. 'We waren er voor een goed beheer in rust en stilte van de opbrengst van ons verenigingsgebouw. Daar hebben tal van maatschappelijke initiatieven van kunnen profiteren.' 'Het logo van onze stichting hebben we zelf verzonden en gemaakt. Een boom met de drie wortels, de Rooms Katholieke Werklieden Bond (RKWB), de Katholieke Arbeiders Beweging (KAB) en het Nederlands Katholiek Vakverbond (NKV). Stichting Welzijnzorg houdt in 2013 op te bestaan. 'We hebben onze taak volbracht. Het geld is zo goed als op. Wat nog over is, gaat naar de Nederlandse Hartstichting, de Kankerbestrijding en het hospice in Rosmalen', stelt Van der Krabben.

Literatuur

- A.L.M. Arnolds, *Sociale opgang, beknopte geschiedenis van de sociale organisaties in Nederland, met bijzondere aandacht voor de katholieke arbeidersbeweging* (Utrecht 1960)
- *Beweging in beweging*, een serie artikelen, verschenen in *Ruim zicht*, officieel orgaan van het NKV (Utrecht 1970)
- Bouw- en houtbond NKV, *Op weg naar eenheid* (Utrecht 1977)
- P. Broertjes, M. Schmidt e.a., *FNV, 1 + 1 = één, het einde van de verzuiling in de vakbeweging* (Amsterdam 1981)
- F.J. van Gaal, *Een levensechte school, fragmenten uit de geschiedenis van het COBO en de Streekschool* (Utrecht 1994)
- P.J. van der Heijden, e.a., *Als de dag van gisteren, drie generaties Bosschenaren* (Zwolle/'s-Hertogenbosch 1985)
- KRO, *Verzuiling en ontzuiling, twaalf causerieën uitgezonden door de kro-radio in het eerste half jaar 1969* (Hilversum 1969)
- NKV, *Terugblikken bij het vooruitzien, de katholieke arbeidersbeweging in herinneringen en beschouwingen* (Utrecht 1981)
- J. Mertens, *Mijn leven als vakbondsman en politicus, bewerkt door Arie Kuiper* (Nijmegen 2004)
- J. Peet e.a., *Katholieke arbeidersbeweging, de KAB en het NKV in de maatschappelijke ontwikkeling van Nederland na 1945* (Baarn 1993)
- H. Righart, J. Ramakers, *Steigers weg!, bouw- en houtbonden van verdeeldheid naar eenheid 1945-1981* (Baarn 1982)
- H. Schools, *Van Fanfare tot Spetters, een cultuurgeschiedenis van de jaren zestig en zeventig* (Amsterdam 2004)
- J.J.A. Thomassen, F. Heunks e.a., *De verstomde revolutie, politieke opvattingen en gedragingen van Nederlandse burgers in de jaren zestig* (Alphen aan de Rijn 1983)
- G. Weustink, *100 jaar FNV Oldenzaal, 1893-1993, een eeuw van offers, strijd en solidariteit* (Oldenzaal 1993)
- S. van der Velden, *Stakingen in Nederland, arbeidersstrijd 1830-1995* (Amsterdam 2000)
- W.G. Versluis, *Door eigen kracht, vijftig jaren geschiedenis van de Bossche Diocesane Bond der KAB* (Tilburg 1953)

Archieven

Gemeente archief 's-Hertogenbosch

Archief RKWB-KAB-NKV:

- Notulenboeken bestuursvergaderingen 1958-1985
- Notulenboeken ledenvergaderingen 1958-1985
- Jaarverslagen 1958-1981

Noten

- 1 Notulen ledenvergadering NKV 14 april 1981.
- 2 'Drie generaties Bosschenaren en hun geloof', in: *Als de dag van gisteren* (Zwolle 1987/1988) blz. 358.
- 3 J.W.M. Peijnenburg, *Wilhelmus Marinus Bekkers (1908-1966)*, op website: *Historici.nl* (2013).
- 4 Jaarverslag KAB 's-Hertogenbosch 1959.
- 5 Jaarverslag NKV 's-Hertogenbosch 1964.
- 6 'Necrologie ter gelegenheid van het overlijden van Jan Mertens, de aardigste vakbondsman van het westelijk halfroond', in: *de Volkskrant* 3 augustus 2000.
- 7 *Verzuiling en ontzuiling, twaalf causerieën*, uitgezonden door de KRO-radio in 1969, blz. 36.
- 8 Jaarverslag NKV 's-Hertogenbosch 1976.
- 9 Notulen bestuursvergadering NKV 's-Hertogenbosch, 10 oktober 1977.
- 10 *Brabants Dagblad* 16 mei 1981, interview met Sjef Ploegmakers.
- 11 Idem als 10.
- 12 Notulen ledenvergaderingen NKV, bestuurs-/ledenvergadering 24 augustus 1981.
- 13 Jaarverslag FNV 's-Hertogenbosch 1985.
- 14 *FNV magazine* 14 mei 1981.
- 15 *De Zelfk(r)ant*, november 1998.

Beeld van het verleden

Voor mij is de Tweede Wereldoorlog een periode van zwart-wit. En dat bedoel ik dan vooral letterlijk. Mijn beeld van die periode is bepaald door de talloze zwart-wit films en foto's die ik tijdens mijn schooltijd als lesstof kreeg voorgeschoteld. Dat mijn zwart-witte wereld(oorlog)beeld zo hardnekkig blijft bestaan, is omdat het gevoelsmatig ook een grauwe, kleurloze tijd moet zijn geweest. Van de Middeleeuwen zijn geen films of foto's beschikbaar maar ook voor deze periode bestaat een beeld van diepe deer- en duisternis. Bij de Middeleeuwen denken we al snel aan kreupele mensen, strompelend in met mest en afval bedekte straten, opgejaagd door ontelbare watersnoden, ongemeen strenge winters, ongekend wrede feodale heersers en, of dat nog niet genoeg was, ontembare pestepidemieën. Dankzij de prachtige schilderijen en verlichtigde getijdenboeken uit die tijd weten we dat in de Middeleeuwen ook de zon scheen, sommigen trots rondliepen in schitterende, kleurige gewaden en er flink werd gedanst en geschanst in de herbergen. Het is daarom opvallend dat het beeld van die donkere Middeleeuwen zo onuitroeibaar blijkt. Nog tot ver in de negentiende eeuw werden middeleeuwse beelden bewust ontdaan van de oorspronkelijke kleurrijke beschilderingen. Waarschijnlijk in de overtuiging dat het latere toevoegingen waren, omdat ze niet passen bij het beeld van die duistere Middeleeuwen. Een soortgelijk lot ondergingen ook Griekse en Romeinse beelden uit de Oudheid. Deze waren oorspronkelijk kleurrijk beschilderd maar moeten volgens onze moderne esthetische opvattingen toch echt hagelwit zijn. Gelukkig biedt de archeologie soms een mooi ongecensureerd kijkje in het verleden. In 1991 onderzochten medewerkers van de BAM, on-

dersteund door een stagiaire en een inhuurkracht, het huis aan de Hooge Steenweg 9-11, beter bekend als Huis Cupenborch. Tijdens het onderzoek in de kelder ontdekten de stagiaire en de inhuurkracht in de keldergrond een prachtig natuurstenen beeld. Het bleek een beeld te zijn van Jacob de Meerdere, voorgesteld als apostel en vermoedelijk rond 1390 gemaakt. Jacob de Meerdere was één van de twaalf apostelen van Jezus en stierf in 44 na Chr. een martelaarsdood toen koning Herodes hem liet onthoofden. Ook de natuurstenen Jacob had geleden want beide onderarmen en handen ontbreken en een groot deel van zijn gezicht is weggeslagen. Wat dit beeld zo bijzonder maakt, is de originele beschildering. Nu kunnen we met eigen ogen zien dat zijn lange mantel met sierlijke plooien aan de buitenkant prachtig rood is en aan de binnenkant een zacht groen/grijs. De mantel is afgezet met een zwarte bies en ook de ogen en pupillen van Jacob zijn in zwart aangegeven. In het haar zitten nog sporen van verguldsel dus Jacob was in het bezit van goudblonde lokken.

We zullen misschien nooit te weten komen hoe en waarom onze Jacob in de keldergrond van Huis Cupenborch is beland, maar dankzij deze vondst is ons beeld van de Middeleeuwen weer wat meer ingekleurd. Inmiddels is Jacob in volle glorie te bewonderen in het onderkomen van de BAM, dat zich toevallig (?) bevindt in de Oude Sint-Jacobskerk. O ja, en die stagiaire en die inhuurkracht werden later respectievelijk stadsarcheoloog en gemeentelijk bouwhistoricus van Den Bosch. Ik vermoed dat onze Heilige Jacob daar – ondanks zijn verminking – toch wel de hand in heeft gehad...

Het beeld van de heilige Jacobus, in 1991 gevonden in huis Cupenborch. Over dit onderzoek stond een artikel in het allereerste nummer van 's-Hertogenbosch. Op de website www.bosschebladen.nl kunt u eerdere jaargangen raadplegen. (Foto: BAM)

René Pingen: 'Ik denk dat we er met het Museumkwartier een geweldige trekpleister bij hebben in de stad. Met een nationale uitstraling.' (Foto: Olaf Smit, 2013)

'Als museum heb je de publieke taak zoveel mogelijk mensen binnen te halen. Ik denk dat wij als museum iets belangrijks te vertellen hebben.' Aldus in twee zinnen hoe dr. René Pingen (53), zijn taak ziet als directeur van het Stedelijk Museum 's-Hertogenbosch, kortweg SM's. Mede gezien de fraaie nieuwbouw van het SM's in het Museumkwartier, samen met de niet minder prachtige renovatie/nieuwbouw van het Noordbrabants Museum, gloort een veelbelovend toekomstperspectief.

René Pingen directeur SM's

Geweldige trekpleister

In december 2009 ging René Pingen, Groninger van geboorte, enthousiast aan de slag in het SM's dat toen nog in het Paleiskwartier was gevestigd en thans kantoor houdt in de voormalige Provinciale Griffie aan de Waterstraat. Hoewel bezig met de toekomst, gunt hij ons ook een blik achterom: René Pingen, momenteel woonachtig in Eindhoven, is in 1959 geboren in Appingedam. Omdat zijn vader beroepsmilitair was en om de vijf jaar werd overgeplaatst, passeerde hij tal van adressen voor hij zich voor langere tijd in 's-Hertogenbosch vestigde. Tot vijf jaar geleden. In 1986 is hij kunstgeschiedenis gaan studeren, 'eigenlijk m'n tweede carrière' want voordien heeft hij de opleiding voor fysiotherapeut gedaan. 'Maar ik kwam er al snel achter dat het dat voor mij niet was.'

Nadat René Pingen in 1991 was afgestudeerd en daarna vijf jaar beleidsmedewerker was bij het Fonds voor Beeldende Kunst, Vormgeving en Bouwkunst in Amsterdam, werd hij wetenschappelijk onderzoeker bij het Van Abbemuseum in Eindhoven. Onderwerp van zijn onderzoek was het tentoonstellings- en collectiebeleid van het Van Abbemuseum en hoe dat zich ontwikkelde in het artistieke, maatschappelijke en politieke krachtenveld. Op het resultaat daarvan is hij in 2005 gepromoveerd. Zijn proefschrift, getiteld 'Dat museum is een mijnheer', is in feite de geschiedenis van 'het Van Abbe', vanaf de opening in 1936 tot 2003.

Tweede natuur

Al tijdens z'n promotieonderzoek was René Pingen werkzaam voor Museum Jan Cunen in Oss, waar hij in 2003 officieel is begonnen als conservator hedendaagse kunst en in 2006, na zijn promotie, directeur werd. Op het 'CultuurNet' wordt daar zeer lovend over geschreven: 'Pingen heeft in Oss sterk de nadruk gelegd op de publiekswerving. Dat resulteerde niet alleen in tentoonstellingen, die landelijk de aandacht trokken, maar ook in innovatieve programma's en plannen voor nieuwbouw.' René Pingen zelf: 'Oss heeft een sterke educatieve traditie. Museum Jan Cunen mag met recht een educatief bolwerk worden genoemd.' Gevraagd naar

zijn blik op de toekomst van het Stedelijk Museum 's-Hertogenbosch wordt snel duidelijk dat zijn beleid ook hier gericht zal zijn op publiekswerving en hij educatie daarbij hoog in het vaandel heeft staan. 'Dat heb ik in Oss wel geleerd. Ik ben wat dat betreft gepokt en gemazeld.'

Bij het begrip educatie moet je bij René Pingen breder dan aan programma's voor het onderwijs denken. Zijn educatieve pijlen richt hij ook op volwassenen. 'Dat betekent voor mijn gevoel dat we ons stinkende best moeten doen om te laten zien waar beeldende kunst over gaat. Maar bovenal: wat beeldende kunst kan betekenen. Deze zienswijze is een tweede natuur van mij. Je moet beeldende kunst niet alleen tonen, maar ook de context laten zien.

Er verhalen over vertellen en die context duiden.' Om aan te geven wat hij daaronder verstaat, neemt hij Jan Steen als voorbeeld: 'Als je weet welke betekenis Steen geeft aan de attributen die hij weer-geeft, krijgt het schilderij meer betekenis. Hedendaagse kunst is niet moeilijker, je moet alleen het instrumentarium aangereikt krijgen om een en ander op z'n merites te kunnen beoordelen, los van het feit of je het mooi vindt of niet.' Het is in dit verband ook dat Pingen zegt dat het museum de publieke taak heeft zoveel mogelijk mensen naar binnen te halen. Hij noemt dat ook een maatschappelijke taak. 'De tijd dat je kon volstaan met een schilderij op te hangen en vervolgens af te wachten wie er op af kwam, is voorbij. Daarom zijn de tentoonstellingen ingebed in een activiteitenprogramma, met lezingen, workshops, rondleidingen, debatten enzovoorts. Gericht op zowel jongeren (onderwijs) als volwassenen.' Uit ervaring weet Pingen: 'Dat werkt uitermate goed. De mensen zijn altijd nieuwsgierig naar de mens, de kunstenaar, achter het kunstwerk. Horen wat hem of haar heeft bewogen om het zo te maken.' Dus: 'De drempel moet zo laag mogelijk zijn.' En om aan te geven dat dit niet zomaar een cliché is: 'Het grootste deel van de begane grond van het Museumkwartier is straks vrij toegankelijk. Je hoeft pas te betalen als je naar boven gaat, waar zich (op de eerste en tweede verdieping) de tentoonstellingszalen bevinden. Maar ook beneden gebeuren allerlei dingen, met onder andere horeca en museumwinkel. En er staan kunstwerken. Dat maakt hopelijk nieuwsgierig.'

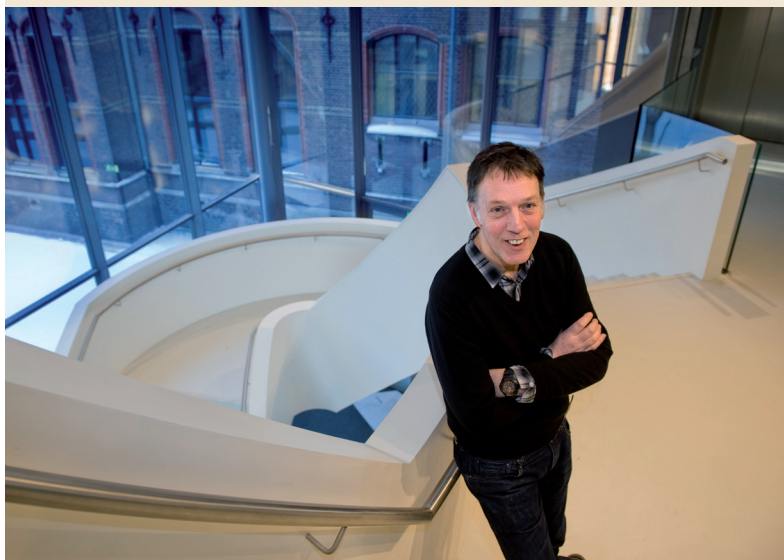
Levendig

'Ons museum moet functioneren als een sociale ruimte. Levendig, een plek waar iets gebeurt, waar mensen vrijelijk rondlopen, in gesprek raken bij een kop koffie, zich verbazen, geïnspireerd raken.' Vanuit die filosofie, de vrije toegankelijkheid, heeft

Tentoonstelling Aan Tafel in SM's, met werk van Roy Lichtenstein, Pablo Picasso en andere kunstenaars en vormgevers, 2010. (Foto: SM's)

René Pingen in het nieuwe museum. 'Het grootste deel van de begane grond van het Museumkwartier is straks vrij toegankelijk. Je hoeft pas te betalen als je naar boven gaat.' (Foto: Olaf Smit, 2013)

Tentoonstelling Frank Havermans in SM's, met werk uit de collectie Van Haaren, 2011. (Foto: Peter Cox)

René Pinget er zelfs geen bezwaar tegen dat mensen de nieuwe centrale gang tussen het Stedelijk Museum en het Noordbrabants Museum straks gebruiken om de weg af te snijden, van De Mortel naar de Verwersstraat. Of andersom. 'Dat is mooi, in die zin dat buiten- en binnenruimte in elkaar overlopen.'

'Het gaat erom hoe wij communiceren over ons programma, hoe wij communiceren met bezoekers over wat we laten zien, en ook hoe we luisteren naar onze bezoekers. We zullen proberen mensen uit te dagen hun mening ergens over te geven. Niet alleen met behulp van elektronische middelen zoals Facebook, maar ook *live*. De museumdocenten, de conservatoren en ook ikzelf zullen rondleidingen geven. Niet in de vorm van een monoloog, maar meer als een gesprek. Dat vind ik heel plezierig om te doen. Natuurlijk heb ik ook meegemaakt dat mensen laatdunkend kunnen doen over hedendaagse kunst. Zo in de geest van: dat kan mijn kleine zusje ook. Da's geen taboe maar een mooi gespreksonderwerp. Omdat het raakt aan een van de meest wezenlijke vragen die gesteld kunnen worden: wat is kunst?'

Het gaat er altijd om welk verhaal je vertelt bij wat je laat zien. Als voorbeeld noemt Pinget de (stijl-)ontwikkeling in de keramiek. 'Dat is voor de bezoeker nogal abstract. Het vereist veel voorkennis. Jan van Haaren – niet alleen directeur van de Academie voor Beeldende Kunsten maar ook van de Gemeentelijke Tentoonstellingsdienst – is in 1956 begonnen met het verzamelen van keramiek. Uiteindelijk is dat de basis geworden van de collectie van het SM's. Aan de hand van de 'collectie Van Haaren' kan ik een kunsthistorisch verhaal vertellen over vorm, kleur of stijl, maar wat mij misschien nog wel meer fascineert is hoe hij in die jaren een Europees overzicht bijeenbracht, van Italië tot Finland, met werk van een nieuwe generatie keramisten. Zo introduceerde hij het werk van Lucy Rie en Hans Coper in Nederland, mensen die toen alleen in kleine kring in Engeland bekend waren, maar nu internationale grootheden zijn. Hetzelfde geldt voor een werk van Lucio Fontana dat Van Haaren aankocht op een moment dat geen museum oog had voor zijn keramiek. Dit werk vormde later de aanzet tot de collectie kunstenaarskeramiek.'

‘Kunst stelt ook vragen. De vraag bijvoorbeeld hoe het anders zou kunnen in onze samenleving. Je zou je bijvoorbeeld kunnen afvragen: wat zou er nou gebeuren als onze olie vandaag opraakt? Dat zijn vragen die ons confronteren met het leven van nu en in de toekomst. Er zijn kunstenaars, en ontwerpers, die over dit soort dingen nadenken. Dat raakt aan ons leven, aan ons functioneren. Ik hoop dat de kloof tussen kunst en design en de maatschappij waarin we leven daardoor kleiner wordt.’

‘Musea zijn de laatste tien jaar enorm veranderd in de wijze waarop ze hun bezoekers tegemoet treden. Ook bezoekers zijn veranderd. Zijn er meer bij betrokken. Ze zien meer, zijn beter geïnformeerd. De een zoekt ontspanning, de ander wil iets doen, iets ontdekken. Daar moeten wij de mogelijkheden voor aanreiken. Ook via onze website. Vijfennegentig procent van onze collectie staat op de website. Door internet is heel veel informatie beschikbaar. Anderzijds moeten wij ook de kennis van bezoekers mobiliseren. Wat zou het mooi zijn als mensen die Van Haaren nog gekend hebben óns iets meer zouden kunnen vertellen van zijn beweegredenen. Het gaat mij om tweerichtingsverkeer.’

Ongeëvenaard

René Pingen bevindt zich in zijn nieuwe functie op vertrouwd terrein. ‘Zonder dat ik me een expert op het gebied van de collectie mag noemen, kan ik zeggen dat ik redelijk bekend was met het SM’s. Ik heb vanaf 1983 veel tentoonstellingen in Den Bosch gezien. Tegelijk is het echter ook een verrassing voor mijzelf dat ik nog elke dag kunstwerken in de collectie ontdek.’

‘De collectie van het SM’s telt zo’n 5.000 inventarisnummers, maar die omvatten wel veel meer objecten. Eén nummer – bijvoorbeeld een servies van Picasso of Marc Chagall – kan 64 onderdelen tellen. Met andere woorden: er is genoeg te zien in het SM’s. Onze specialisatie heeft geleid tot een collectie van bijzonder hoge kwaliteit, die uniek is in Europa.’ Desgevraagd: ‘Ik ben niet bang dat potentiële bezoekers afhaken omdat er zoveel van onze collectie te zien is op de website. Het omgekeerde is eerder het geval. De meeste mensen hebben een mateloze fascinatie voor de authenticiteit van het object. Daar kan geen plaatje, hoe mooi en gedetailleerd ook, tegenop.’

‘We trekken natuurlijk ook bezoekers die speciaal komen voor de wisseltentoonstellingen, lezingen, workshops en andere activiteiten van het museum. We programmeren ook muziek, en we denken aan theater- en dansvoorstellingen, altijd in samenwerking met andere Bossche instellingen. We hebben een eigen auditorium, dat geschikt is voor ongeveer negentig personen. Voor grotere gezelschappen kunnen we gebruik maken van de oude Statenzaal van het Noordbrabants Museum. Omgekeerd kan ook. Als het Noordbrabants Museum een kleiner aantal bezoekers ontvangt, kan het bij ons terecht.’ René Pingen heeft dit voorbeeld niet nodig om expliciet te verklaren, dat hij ‘volstrekt overtuigd’ is van het grote voordeel van synergie tussen beide musea. ‘Nu het SM’s hier eenmaal staat, ben ik meer dan gelukkig met deze plek en met de samenwerking die hieruit voortvloeit. Omdat ik denk dat we elkaar kunnen versterken. Het is niet meer van hetzelfde, integendeel, we onderscheiden ons van elkaar. Als bezoeker krijg je eigenlijk meer waar voor je geld. We hopen dat veel mensen bij hun bezoek over en weer het andere museum willen zien. Ik zou niet weten waarom dat níét zou gebeuren. Al is het maar omdat mensen nieuwsgierig zijn naar wat de ander te bieden heeft.’ Immers: ‘Je stapt een drempel over en je komt in een andere wereld. Ik denk dat dit voor het publiek erg aantrekkelijk is. Zoals je hier van het een naar het ander kan, is ongeëvenaard. Een unieke concentratie. Er is geen plek in Nederland waar twee musea, met behoud van hun eigenheid, op zo’n manier samenwerken. Ook qua schaal is het uniek wat hier tot stand is gebracht. Het is een van de grootste museumcomplexen van Nederland.’

Zin

De nieuwe directeur van SM’s is ‘ook blij met de architectuur van de nieuwbouw’. ‘Het was voor de architect een honds moeilijke opdracht om op de beperkte ruimte, in een oude binnenstad, een nieuw museum te ontwerpen. Dat is gelukt. Het is echt heel goed geworden, die mix van oud en nieuw in het Museumkwartier. Die combinatie van oud en nieuw onderscheidt ons van steden als Tilburg en Eindhoven.’ Op 24 mei is de officiële opening, op 25 mei gaan de deuren open voor het publiek. ‘Daar kijken we allemaal verlangend naar uit. We gaan ‘leuke dingen’ doen. Alle ramen zijn nu nog afgeplakt want we willen ook verrassen. We hebben er zin in.’

Lombardje

Midden in de stad, nabij het Stadskantoor, ligt Lombardje. Samen met het Lombardpad, de Lombardpassage (waarvan ik trouwens geen straatnaambordje heb kunnen vinden) en Klein Lombardje vormen de straatjes een klein, deels overdekt doolhofje van winkeltjes, kantoren en woningen. Nou zal de Bosschenaar niet vlug van Lombardje spreken maar liever van Het Lombardje. Alsof het een verkleinwoord is, een kleine Lombard, en verkleinwoorden gaan met Het, niet met De. Maar dat is het niet, Lombardje is de vernederlandsing van het Italiaanse Lombardia, zoals dat nu Lombardije is. Zo wordt er in ouder Nederlands ook wel gesproken van Hongerie in plaats van Hongarije of Turkije voor Turkije.

Lombarden

Namen, ook straatnamen, zijn woorden en maken daarmee vanzelfsprekend deel uit van onze (moers-)taal. Lombardje heeft zijn naam te danken aan de Lombarden. In de Middeleeuwen speelden deze Lombarden een belangrijke rol in de ontwikkeling van het bankwezen. Zij waren afkomstig uit Lombardije, een regio in Noord-Italië. Milaan is tegenwoordig de hoofdstad van deze provincie. Vanaf de twaalfde eeuw verspreidden deze lieden zich over West-Europa en vanaf 1260 zijn ze ook actief in wat nu Nederland is. Toch vinden we de straatnaam Lombardje enkel en alleen in 's-Hertogenbosch (wel is er een Lombardenstraat in een andere historische binnenstad in Noord-Brabant: Bergen op Zoom). Ze reisden vooral via de jaarmarkten met de handelaren mee en speelden een belangrijke rol als kredietverleners. Zij dreven hun geldhandel via een kraam, een tafel met weegschalen en zakken munten. Tot in de zestiende eeuw bleven Italianen een belangrijke rol in het geldverkeer spelen en een geldwisseltafel noemden zij een banco, later ook banca. Daar is dus onze benaming 'bank' voor een geldinstelling van afgeleid.

Verpanden

De oudst bekende vermelding van een Lombard in 's-Hertogenbosch dateert van 1284. Ruim honderd jaar later, in 1388, verzoekt hertogin Johanna van Brabant aan het stadsbestuur om de Lombarden die op dat moment in de stad toegelaten zijn, als gewone burgers te behandelen. Vanaf die tijd komen dan ook Italiaanse namen voor in de Bossche archieven: Henricus Vaca, Bonifacius de Casascho,

Groep bewoners in Lombardje, 1936. Op de achtergrond v&D.
(Foto: Stadsarchief, collectie Weck-Van Rooy)

de familie Jozello, de Asinariï en de Montefya's. Toen in de eerste helft van de zestiende eeuw onder het bewind van keizer Karel v het lenen tegen woekerrentes door de Lombarden een halt toegeroepen werd, ging geld lenen voortaan steeds vaker via verpanding. Vele Lombarden verlieten toen de stad 's-Hertogenbosch weer en het stadsbestuur richtte zelf een pandjeshuis op in Lombardje en later ook in Klein Lombardje. Bosschenaren spraken ook wel van 'Ome Jan'. Wie tijdelijk krap bij kas zat, kon hier huisraad en andere roerende goederen belenen.

Langbaarden

Dit hele verhaal naar aanleiding van een Bossche straatnaam leverde de Nederlandse taal een nieuw woord op: 'lommerd' pandjeshuis. Het woord is uit 'lombard' ontstaan en betekende eerst 'bankier, woekeraar'. De meest oorspronkelijke betekenis is natuurlijk 'iemand uit Lombardije'. En dat woord is dan weer gevormd uit Longobarden, de naam van een West-Germaanse stam die in de vijfde eeuw in de contreien van Lombardije neerstreek. Hun naam betekende waarschijnlijk 'De Langbaarden'. Denk daar maar eens over na als u weer door Lombardje doolt!

Bronnen

- Ed Hupkens, *Bossche straten en stegen. De historische binnenstad in 180 doorkijkjes* ('s-Hertogenbosch 2012)
- Henny Molhuysen, 'Lombarden', in: *Brabants Dagblad*, donderdag 1 maart 1990
- Marlies Philippa e.a., *Etymologisch Woordenboek van het Nederlands* (Amsterdam 2003-2009)
- Laurant Toorians, 'Namen zijn woorden. Over de plaats van namen binnen de taal', in: *Brabants. Kwartaaluitgave over Brabantse taal, literatuur, muziek, dialect- en naamkunde* 30 (2011)

Het verdwenen monument

De innovatieve loskraan op de Handelskade

Ad van Drunen

De stadskraan aan de Smalle Haven was vanaf de Middeleeuwen een voor de Bossche handel cruciaal instrument, dat van oudsher door de stad werd gebouwd en onderhouden. Toen in de tweede helft van de negentiende eeuw de later zo genoemde Handelskade voor havenactiviteiten geschikt werd gemaakt, moest daar een nieuwe, tweede loskraan verrijzen. Het stadsbestuur koos voor een voor die dagen innovatief model.

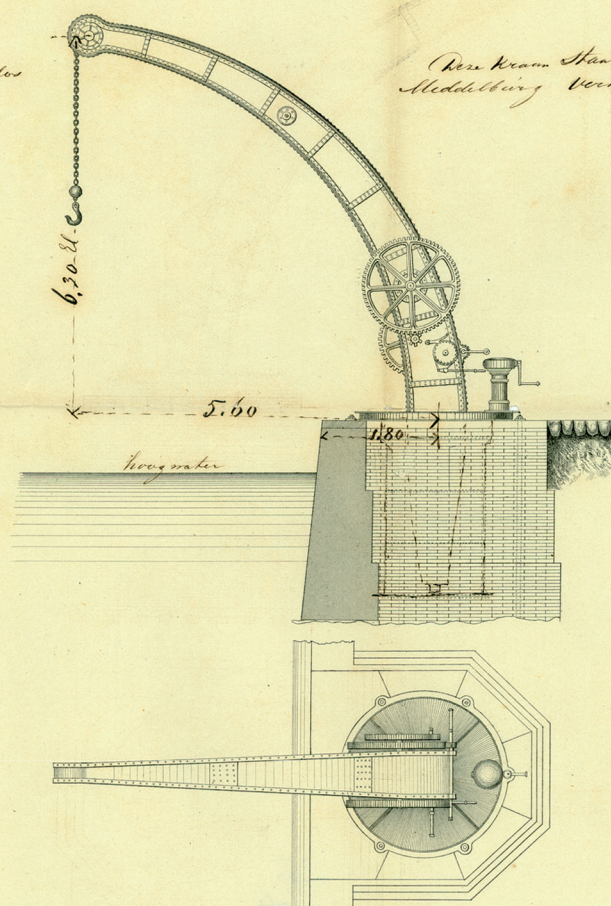
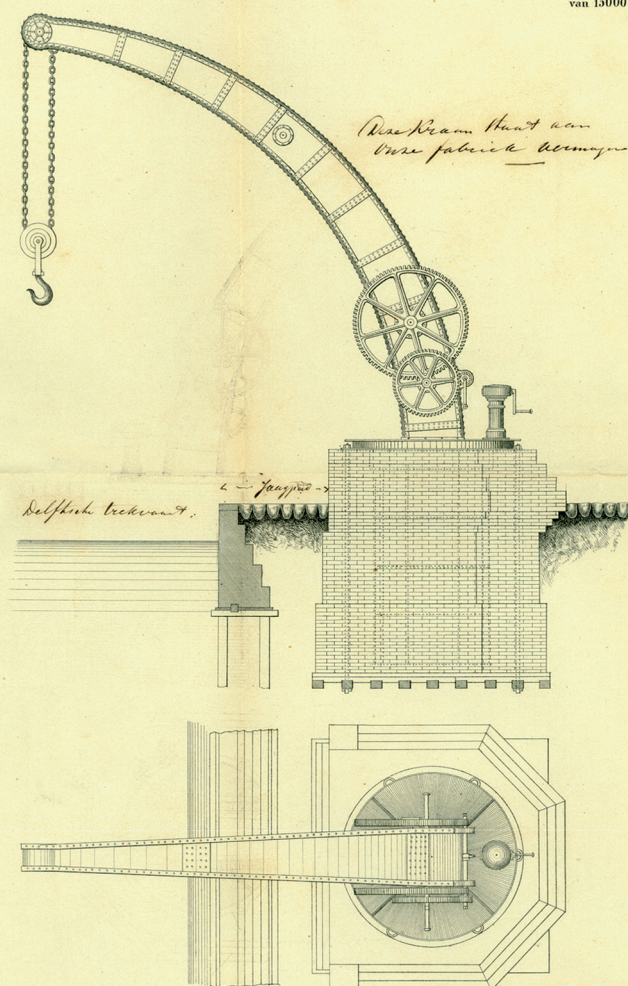
‘Op heden den zevenden Junij 1800 vier en zestig des namiddags ten zes ure, heb ik Joannes Matheus Nabbe, in hoedanigheid als Bouwmeester der gemeente ’s-Hertogenbosch, mij begeven naar de havenkade langs het gedeelte de Esplanade bij de kalkbrug, ten einde aldaar optenemen de uitkomsten van de proefneming der aldaar nieuw gebouwde ijzeren loskraan....’. Met deze woorden begint het verslag van de stadsbouwmeester, waarin hij de resultaten van metingen van de doorbuiging van de gemeentelijke kraan rapporteert.¹ Het verslag is mede ondertekend door ‘De Ingenieur der fabriek Prins van Oranje te ’s-Gravenhage, R. van Diggelen’.² Het zal een plechtige gebeurtenis geweest zijn in aanwezigheid van burgemeester en wethouders, gemeenteraadsleden en meerdere ingenieurs

Een in 1898 verzonden prentbriefkaart van de haven met de loskraan op hoek Handelskade, Smalle Haven en Jan Heinsstraat. (Stadsarchief, HTA)

DE PRINS VAN ORANJE
IJZERGIETERIJ FABRIEK VAN STOOM EN ANDERE WERKTUIGEN WED. A. STERKMAN & Z. TE 'S-GRAVENHAGE

Geslagen ijzeren kokervormige Loskranen
van 13000 en 10000 Ned. fl. vermogen
1/20 der ware grootte

Gedeponeerd.

Artist. Druk. v. B. Middelburg, 1863

Tekening bij een offerte van ijzergieterij De Prins van Oranje, weduwe A. Sterkman & Zn. te 's-Gravenhage, bij brief van 15 augustus 1863 aan de Bossche gemeentearchitect Nabbe gezonden. Rechts de kraan die in 1861/62 door de firma in Middelburg was geplaatst. (Stadsarchief, archief Gemeentewerken nr. 630)

van Waterstaat in Noord-Brabant. De resultaten waren meer dan bemoedigend, 'zoodat de onderwerpelijke kraan met alle zekerheid door de Gemeente kan worden in gebruik genomen'.

Enkele jaren eerder vond op 22 februari 1862 in Middelburg een praktisch gelijke proefneming onder het toezien van het stadsbestuur plaats.³ Onder de aanwezigen was ook voornoemde ir. R. van Diggelen, zo bleek uit het archiefonderzoek in het Zeeuws Archief dat werd verricht in het kader van de restauratie van de Middelburgse kraan die daar nog steeds het stadsbeeld siert. Deze kraan doet sterk denken aan de verdwenen kraan aan de

Handelskade, die veel oudere Bosschenaren zich nog uit hun jeugd zullen herinneren. De Bossche kraan was toen al lang niet meer in gebruik en in 1961 is hij afgebroken. Een onderzoekje in het Bossche stadsarchief leidde naar een map met stukken over deze stadskraan. Het blijkt inderdaad om eenzelfde 'Middelburgse' type te gaan, een zogenaamde Fairbairnkraan (zie kadertekst). Het boven geciteerde verslag van de proefneming komt uit dit interessante dossier. Genoeg redenen om ons eens te verdiepen in de verdwenen kraan aan de Handelskade.

De Bossche stadskraan

In 1861 ontwikkelde stadsarchitect Nabbe plannen voor het vernieuwen van de kademuren langs de haven bij de Esplanade – de latere Handelskade – en de inrichting ervan voor havenactiviteiten. Daarvoor was een nieuwe loskraan nodig. De bestaande stadskraan bij de Vismarkt was weliswaar nog maar tien jaar oud, maar het was een vrij lichte kraan en hij stond op een moeilijk bereikbare plaats. Het is

niet duidelijk of de gemeente al direct een moderne Fairbairnkraan op de Handelskade voor ogen had. Offertes zijn ingewonnen bij meerdere firma's, waaronder de Utrechtse Gieterij van Henri Kruise. Uiteindelijk kreeg de Haagse IJzergieterij De Prins van Oranje, Fabriek van Stoom- en andere Werktuigen van wed. A. Sterkman & Zn. de opdracht. De Haagse firma bood namelijk een kraan aan *'van de laatste vinding en in Engeland door het Gouvernement als de beste kranen aangenomen'*.⁴ Er waren al verscheidene kranen in Engeland, Rusland en andere landen geplaatst, zo stelde men in de offerte en: *'Wij kunnen Uw ed. tevens mededeelen dat een onzer met onzen Ingenieur den Heer van Diggelen in der tijd expresselijk eene reis naar Engeland gemaakt hebben om een volledig onderzoek naar deze kranen te doen...'* In Nederland had de firma al drie van dergelijke kranen geplaatst; *'...de gemeenten Middelburg en Zutphen bewogen hebben, hunne kranen aan ons zonder concurrentie [sic] in bestelling te geven, waar onze billijkgestelde prijs nog te meer aanleiding gaf'*. De prijs die men offereerde bedroeg f. 4680,- exclusief de hijsketting à f. 129,14. Ter vergelijking: de Middelburgse kraan kostte iets meer dan f. 4845,- maar daar was de hijsketting bij inbegrepen. Beide kranen waren exact hetzelfde, maar de prestatienorm van de Bossche kraan moest wat naar beneden worden bijgesteld. Kennelijk was de Middelburgse kraan iets trager dan voorzien.

Er zijn geen archiefgegevens aangetroffen van contacten met Middelburg. Men zou verwachten dat stadsarchitect Nabbe inlichtingen en prijsvergelijkingen bij zijn Middelburgse collega heeft gevraagd. De gemeente Dordrecht, waar men van plan was een kraan van 30.000 ton draagvermogen aan te schaffen, deed dat wel, zo blijkt uit de stukken in het Bossche stadsarchief. In een brief van 15 juni 1864 vraagt de Dordtse stadsbouwmeester N. Itz aan zijn geachte Bossche *'Confrère en vriend'*: *'zou Uw ed. mij zeer kunnen verplichten met een afschrift van 't contract en alle uitslagen van de beproeving'*. Itz kende zijn confrère Nabbe uit de tijd dat hij in Den Bosch werkte als leraar op de Koninklijke school voor Nuttige en Beeldende Kunsten. Als dank stuurde Itz *'bijgaand cadeau een klein bewijs mijner erkentelijkheid, voor de moeite...'*⁵

Proefbelasting

De uitslag van de proefbelasting viel voor de Bossche kraan nog gunstiger uit dan voor de Middelburgse. Op de voornoemde 7 juni 1864 werd eerst heel voorzichtig een last van 1.000 kg (Nederlandse ponden genoemd) aangebracht. De doorbuiging van de kraan bedroeg slechts 3,5 'streep' (= millimeter). Onder

het toezien van de Bossche notabelen werd de belasting steeds met enkele tonnen verhoogd. De spanning steeg toen de maximale belasting van 10.000 kg werd aangebracht, maar de kraan doorstond deze proef glansrijk! De maximale uitslag bedroeg 26 streep, 4 minder dan het Middelburgse model. Nadat de kraan ontlast was, bleef er een blijvende vervorming over van slechts 3 strepen, *'zoodat de onderwerpelijke kraan met alle zekerheid door de Gemeente kan worden in gebruik genomen'*, aldus de opgeluchte stadsarchitect J.M. Nabbe en ingenieur R. van Diggelen, van de Haagse fabriek Prins van Oranje. Een klein briefje met heel precies de streepjes van de uitslag is als het tastbare resultaat aangetroffen in het bouwdoosje.

In het verslag wordt geen melding gemaakt over metingen van de snelheid van de kraan. De hijssnelheid hing af van het aantal mannen dat aan de lieren draaide. In het leveringscontract staat vermeld dat vier mannen de maximale last van 10.000 kg. in 16 minuten 4 el (= meter) omhoog moesten kunnen

De Fairbairnkraan

In 1850 kreeg ir. William Fairbairn (1789-1874) octrooi op een ijzeren kraan met roterende gietijzeren spil die tot één geheel verbonden werd met een kwart rond gebogen smeedijzeren kraanarm.⁸ De arm had een kokervormige doorsnede, vervaardigd uit plaatijzer en hoekijzers die met klinknagels aan elkaar verbonden waren. De spil draaide in een waterdichte ondergrondse ijzeren kuip. Aan de onderzijde bezat de kraan een gegoten ijzeren muts met taats en ter hoogte van het draaipunt een gegoten ijzeren kraag die met rollen tegen de kuip liep. De tandraden, windassen en het plateau waarop de hijsinstallatie stond waren van gietijzer. Op het plateau stond een windwerk dat met een neerwaartse stang aan een draairondsel verbonden was, zodat de kraan in zijn geheel gedraaid kon worden. In de kraan waren zogenaamde mangaten aangebracht, waardoor een werkman in de kraan kon kruipen om controles en reparaties aan kettingschijven en hijsketting uit te voeren. De kraan, omschreven als *'turbular wrought iron cran'* (kokervormige smeedijzeren kraan) was in het midden van de negentiende eeuw een novum. De Bossche kraan was 6 meter hoog en had een vlucht van 5,25 m.

De Fairbairnkraan zoals die nog steeds in Middelburg aan de Rotterdamsekaai te zien is. (Foto: Ad van Drunen, 2013)

hijzen.⁶ Lichtere lasten konden door twee mensen bediend worden. Voor het aan de wal brengen van de lasten, die *'door middel van een vang gestreken ... worden'*, was een persoon nodig. Ook voor het draaien van de gehele kraan om zijn verticale as moest een persoon ingezet worden. Het laden of lossen van een schip was zodoende een arbeidsintensief, tijdrovend gebeuren. Gegevens over het kraangelid ontbreken, aangezien de kraan in openbare verpachting werd uitgegeven.⁷

De bouw van de kraan

Over de eigenlijke bouw zijn we niet tot in detail ingelicht. Een werkschrijving of bestek ontbreekt in het Bossche archief. Er is een tekening aangetroffen in het dossier, maar die is door de leverancier van de kraan gemaakt. De indruk is dat de nog jonge Bossche Dienst van Gemeentewerken zich niet zo bezig hield met de technische aspecten. Nabbe had in diezelfde jaren bovendien de restauratie van de Sint-Janstoren onder zijn hoede. Gelukkig bevindt zich in het Middelburgse archief meer technische informatie zoals tekeningen en bestekken, die een

De Brede Haven, gezien vanaf de Smalle Haven. Een prentbriefkaart van vóór 1902. (Stadsarchief, HTA, verworven uit de verzameling van jhr. M.A. Beelaerts van Blokland)

Ansicht uit 1906 van de Handelskade. (Stadsarchief, HTA, verworven uit de verzameling van jhr. M.A. Beelaerts van Blokland)

beter inzicht in de bouw geven. De aanleg van de fundering met draaikuip werd daar afzonderlijk aanbesteed. Dit geschiedde ook zo in Den Bosch, waar het funderingswerk werd gegund aan de firma De Jong. Zij moest ook de kraan stellen. Hiervoor zouden volgens de offerte twee smeden met hun gereedschap door de firma Sterkman geleverd worden. De funderingskuip zou het beste gelijktijdig met het metselen van de kademuren uitgevoerd kunnen worden. Desgewenst zou Sterkman de ondergrondse draaikuip eerder kunnen leveren. Uit de berekening van de hogere kosten voor de aanleg van de kademuren aan de Esplanade, waarin de fundering zou worden opgenomen, blijkt dat er 31 funderingspalen van 3,50 m nodig waren. Verder 6 strijkhouten en 5,25 strekkende meter damplanken, die met 31 hakkelbouten aan elkaar bevestigd moesten worden. Ook werden 4 zogenaamde kloosterhouten toegepast, wat er op duidt dat de waterdichte kuip aan de fundering zal zijn vastgezet. De kuip werd geplaatst op een houten vloer die rustte op een gemetselde fundering met steunberen, gemetseld met klinkers en hardgrauwe bakstenen. Er werd ook 1,791 kubieke meter aan hardsteen geleverd. Deze grijsblauwe Belgische kalksteen zal voor de omranding bestemd zijn geweest. De totale kosten voor de fundering waren begroot op f. 1806,99.

Betalingsachterstand

De firma Sterkman leverde naast de waterdichte ijzeren kuip ook de gegoten ijzeren kraan. Deze wordt

nauwkeurig beschreven in de offerte (zie kader). Vervolgens schrijft de ijzergieterij op 15 maart 1864 aan stadsarchitect Nabbe dat de loskraan in ongeveer veertien dagen kan worden verzonden. Maar hier wordt fijntjes bij vermeld: *'Tot nog toe hebben wij geen contract voor deze kraan ontvangen en is dit ook de oorzaak dat dezelve niet met dien spoed is gereedgemaakt, ...'* In allerijl wordt door Nabbe een schriftelijke overeenkomst geregeld. Deze *'onderhandsche overeenkomst'* is gedateerd op 2 januari 1864! Is dit een antidatering of vergat de gemeente het contract te verzenden? In de overeenkomst wordt de kraan gedetailleerd beschreven; de beschrijving van de offerte is bijna letterlijk gekopieerd. De prijs blijft gelijk aan de offerte: f. 4680,-, inclusief f. 958,- voor de kuip. Het geheel zal op 1 mei 1864 franco voor de wal in 's-Hertogenbosch geleverd moeten worden. Opmerkelijk bij deze te late onderhandse overeenkomst is dat de gemeente wel voor elke dag dat de levering te laat zou zijn, een boete van f. 5,- op de aanneemsom zal korten.

Voor de firma wed. A. Sterkman en Zn. staan twee Haagse fabrikanten borg. Gelukkig hoefden zij niet in te springen. Het oprichten geschiedde zonder noemenswaardige problemen. Het stellen begon op 3 mei en op 6 juni was de klus geklaard. De twee Haagse smeden werkten ieder 44,7 dag (à f. 1,50 per dag) en zij werden bijgestaan door een werkmans van de gemeente. Op 31 juli 1864 stuurde Nabbe een brief aan de ijzergieterij waarin hij verzoekt de rekening met f. 15 te verminderen omdat er ook een sjouwer van de gemeente behulpzaam is geweest bij het boren en klinken gedurende 18,75 dagen à f. 0,80 per dag. Verder vroeg Nabbe om het proces-verbaal van de proefneming ondertekend te retourneren.

Uitg. N. J. Boon, Amsterdam.

Liedertafel

's Hertogenbosch.

Ansicht van de Jan Heinsstraat, met rechts het Concertgebouw en op de achtergrond de loskraan aan de haven, vóór 1906. (Stadsarchief, HTA)

Een schip wordt gelost met de kraan aan de Handelskade, 1932. (Foto: Stadsarchief, collectie Het Zuiden)

Briefhoofd van de firma Sterkman uit Den Haag, 1863. (Stads-archief, archief Gemeentewerken nr. 630)

‘Voor het opmaken van de betalingstukken’ vraagt hij daarbij ook om een gespecificeerde opgave van het gewicht van de kraan. In het contract is bepaald dat bij de eerste termijn van betaling 90 procent van de aanneemsom betaald moet worden, indien de kraan goed blijkt te voldoen. Drie maanden later zou het resterende deel volgen. De gemeente was dus zo’n twee maanden te laat met betalen. Nabbe eindigt zijn brief dan ook met een excuus: *‘Zeer drukke werkzaamheden zijn oorzaak van de vertraging die ten aanzien van een en ander heeft plaatsgehad, waarom ik vertrouw dat Uwed. het mij ten goede zult houden’*. De gemeente betaalde wel het gehele bedrag in een keer. Ter genoegdoening stuurde Nabbe nog enige couranten mee, waarin over de beproeving van de kraan bericht wordt.

De contacten tussen de gemeente en de firma Sterkman zijn hiermee niet afgelopen. De firma levert nog een ketting, waarschijnlijk een reserve-hijsketting. Ook worden nog twee lantaarnpalen (‘candelabres’) en veertien gegoten brugbalusters geleverd. Er was de Haagse firma veel aan gelegen om de contacten met de gemeente ’s-Hertogenbosch warm te houden. Er dienden zich namelijk nieuwe afzetmogelijkheden aan. De oude Boombrug was aan vernieuwing toe, zo bleek gedurende de voorbereidingen en uitvoering van het werk aan de nabij gelegen kraan. Nabbe ontwierp een nieuwe ophaalbrug – een mooie klus voor de firma Sterkman – maar die brug is een verhaal apart.

Slot

Een eeuw na de vernieuwing van de kop van de haven lag de Handelskade er weer stil bij. De Fairbairnkraan deed geen dienst meer en werd in 1961 gedemonteerd. Als toen bekend was geweest hoe bijzonder de kraan was, zou sloop geen optie zijn geweest. In Middelburg en Koog aan de Zaan siëren deze zeldzame monumenten van negentiende-eeuws technisch vernuft nu nog de kades. In ons land is slechts een tiental van dergelijke kranen gebouwd. In Kampen heeft een stichting vergaande plannen tot herbouw. Deze stichting heeft in Middelburg bestekken en tekeningen geraadpleegd en bij de restauratie daar kon het binnenwerk van de kraan nog goed onderzocht worden.

In het Bossche stadsarchief zijn een beschrijving van de kraan, modeltekeningen en een briefwisseling met bouwrekeningen bewaard gebleven. Zelfs de kleur is bekend. Op de achterzijde van het briefje met de meetresultaten van de proefbelasting op 7 juni 1864 staat een potloodschetsje van de kraan met de vermelding: geel met iets donkerder gele lijsten voor de kraanarm, donkergroen voor de raderwerken en een zwart geteerde voetplaat. Alle gegevens voor een verantwoorde reconstructie van de Bossche kraan zijn aanwezig.

Noten

- 1 Joannes Matheus Nabbe werd in 1859 benoemd tot stadsbouwmeester en eerste directeur van de toen opgerichte dienst van Gemeentewerken. Deze functie hield tevens in dat hij eerste onderwijzer in de bouwkunde was van de Koninklijke School voor Nuttige en Beeldende Kunsten. Hij vervulde deze functie tot 1889.
- 2 Gemeentearchief ’s-Hertogenbosch (GAHT), Archief Gemeentewerken inv.nr. 630.
- 3 Zeeuws Archief, Archief Gemeente Middelburg, Dienst Gemeentewerken 183/11952, nr. 284.
- 4 GAHT, Archief Gemeentewerken inv.nr. 630. Brief 15 augustus 1863.
- 5 GAHT, Archief Gemeentewerken inv.nr. 630.
- 6 Bij de kraan in Middelburg bleek uit proeven dat de maximale belasting van 10.000 kg door vier mannen niet in de beloofde 12, maar in 16 minuten 4 meter omhoog gehesen kon worden. In de offerte voor de Bossche kraan twee jaar later werd de hijstijd daarom naar boven bijgesteld.
- 7 *Verslag van de toestand der gemeente ’s-Hertogenbosch 1865*, p. 49: de kraan werd op 24 juli 1865 samen met die op de Vischmarkt voor een periode van 5 jaar voor 374 gulden per jaar verpacht.
- 8 Jur. Kingsma, ‘Niet zomaar een kraan aan de Zaan. De machine-fabriek Duyvis en haar Fairbairnkraan’, in: *Erfgoed van Industrie en Techniek*, jrg. 19 (2010), nr. 4, p.151-158.

Een lofdicht uit 1648

In Sylvam-Ducis urbem Brabantiae primariam

Leo Nellissen*

Ook in de zeventiende eeuw wist men al dat je met stroop meer vliegen vangt dan met azijn: 'daken, schitterend van verre' en 'geliefd bij heerseres van 't woud Diana' en 'hier vindt een schilder wat hem verbaast en wat hij navolgt'. Johannes Smetius schreef tijdens een bezoek aan 's-Hertogenbosch een gedicht in het Latijn over de stad en liet het in zijn woonplaats Nijmegen drukken.

De auteur, Johannes Smetius (1590-1651), was predikant in Nijmegen en een gevierd oudheidkundige. In zijn *Oppidum Batavorum seu Noviomagum* behandelt hij de geschiedenis van Nijmegen. Hij ziet een directe en doorlopende lijn van de Bataaf Julius Civilis tot Willem van Oranje en diens zoon Frederik Hendrik. Voor Smetius is de Bataafse Opstand in 69-70 na Christus, waarin de Bataven voor hun vrijheid stredden tegen de Romeinen, de voorloper van de godsdienstoorlog en vrijheidstrijd van de Verenigde Nederlanden tegen de Spanjaarden in zijn eigen tijd. De Vrede van Munster maakt een eind aan de Tachtigjarige Oorlog in 1648; het jaar waarin Smetius zijn lofdicht op 's-Hertogenbosch schrijft.

Vanaf de Oudheid werden er stededichten geschreven: een dichter prees en eerde een stad met een opsomming van belangrijke kenmerken en bijzondere kwaliteiten. Voor 's-Hertogenbosch legt Smetius in

Postuum portret van Johannes Smetius sr. door Rutger van Langevelt, 1669. (Museum Het Valkhof, Nijmegen)

dit beproefde recept de nadruk op de stadsnaam, de bouw van de stad met de stadsmuur, de rivieren met scheepvaart en de nijverheid van de burgers. En ook op de voorbeeldfunctie voor andere plaatsen met betrekking tot de stadsrechten en de recht-spraak. Daarnaast is er, natuurlijk, aandacht voor de inname van 's-Hertogenbosch in 1629 door Frederik Hendrik, de nieuwe Julius Civilis, en voor de net gesloten Vrede van Munster. De overwinning van het protestantse geloof op het katholieke is voor predikant Smetius vanzelfsprekend.

Dit artikel geeft een Nederlandse vertaling van Smetius' werk. Het gedicht bestaat eigenlijk uit twee afzonderlijke gedichten: de regels 55-66 zijn schuin gedrukt, in tegenstelling tot de regels 1-54. Ook inhoudelijk is er sprake van twee gedichten. In het eerste gedicht is 's-Hertogenbosch zelf aan het woord. De ontwikkelde lezer zal de terloops meegedeelde opmerkingen begrepen hebben: Teisterbant is het gebied rond de rivier de Linge en het viel, samen met Brabant, onder de Oostenrijkse en Spaanse Habsburgers (regel 1-2); de zes heersers zullen de steden Leuven, Brussel, Antwerpen, 's-Hertogenbosch, Zoutleeuw en Tienen van de Blijde Inkomst in 1356 zijn en de vier steden vertegenwoordigen de vier kwartieren van Brabant: Leuven, Brussel, Antwerpen en 's-Hertogenbosch (15-16); veel inwoners van de Meierij trokken naar 's-Hertogenbosch voor rechtspraak en het sluiten van contracten (17-22); ooeivaars voeren, volgens de klassieke schrijvers, hun ouders als die zelf niet meer kunnen eten, en symboliseren daarom de trouw van kinderen aan hun ouders (29).

In het tweede gedicht (55-66) roept Smetius, bij monde van de stad, God op te verschijnen: als God overwint, heerst er vrede. Vrede voor de Verenigde Nederlanden: Bataven, Usipeten, Friezen, Saliërs en Tubanten. Smetius gebruikt hier Romeinse namen omdat hij in het Latijn schrijft, maar ook om nogmaals de link te leggen met de vrijheidsstrijd van de Bataven. Hij kan nu niet precies de zeven provincies noemen, maar de Bataven staan voor Holland en Zeeland, de Friezen voor het noorden, de Tubanten voor het oosten en de Saliërs voor het midden en/of de Kempen. Met de Usipeten doelt Smetius op de

Gelrenaren; hij heeft immers de Bataven aan Holland en Zeeland gegeven.

Het gedicht bestaat uit hexameters en pentameters. Dit metrum heeft een bepaald vast ritme. Met pen is door een lezer in regel 30 bij het laatste woord een extra i genoteerd. Deze helpt om het woord *pis/piis* sneller te herkennen maar verstoort het ritme. Als (latere) toevoeging is de klinker overbodig: Smetius heeft hier geen fout gemaakt. De corrector is overenthousiast geweest.

In regel 39 en verder gaat Smetius uitgebreid in op 's-Hertogenbosch als vestingstad. Hoewel het om Staatse troepen gaat, spreekt de stad bij de mislukte aanvallen van Maurits van Nassau in 1601 en 1603 toch over wrede, harde troepen. De drie bastions zijn de verdedigingswerken bij de poorten naar Vught, Hintham en Orthen. En de Leeuw is natuurlijk de Hollandse leeuw, Frederik Hendrik die in 1629 's-Hertogenbosch veroverd op de Spanjaarden. Voor zijn enorme belegeringswerken worden rivieren afgedamd en verlegd en dijken en wallen opgeworpen. Na de inname verliest de stad het contact met de rest van Brabant. De zes Bataafse bolwerken zijn de kwartieren van de Staatse belegeraars: Solms (Engelen), Pinsen van der Aa (Deuteren), Frederik Hendrik (Vught), Bredero (Den Dungen), Ernst Casimir (Hintham) en Willem van Nassau (Orthen). 's-Hertogenbosch concludeert dat de Bataven dus tweemaal zoveel van haar houden als de Spanjaarden. Hiermee is de verovering en overgang naar de Verenigde Nederlanden dan ook gelegitimeerd.

Lucette Meijer-van Gorp dank ik voor haar commentaar op de vertaling.

* Leo Nellissen (1961) studeerde klassieke talen in Nijmegen. Hij is (tijdelijk) verbonden aan Gymnasium Bernrode in Heeswijk-Dinther als docent Latijn en Grieks. Regelmatig publiceert hij vertalingen van zeventiende-eeuwse Latijnse teksten.

I N S Y L V A M - D V C I S

Urbem Brabantiae primariam, &c.

DUm Teisterbantos, dū Brachbātosq; Dynastas,
 Austrasiis quercus atque novale dabant.
 Sylva fui, Domine nemorum dilecta Dianæ,
 Et dilecta meo frondea Sylva Duci.
Sylva Ducis, saltus omnes super una vocabar,
 Atque decus Domini non leve nomen erat.
 Successere domus, lucis venator oberrans,
 Abripitur pulchri commoditate loci.
 Quaque feræ nuper posuere cubilia, sedes
 Ille suas riguā figere gestit humo.
 Paulatimque alii vicos & compita condunt;
 Mœnibus hæc cinxit mox pia cura Ducis.
 Mansit idem nomen, multā velut arbore quondam,
 Sic & cive frequens nunc quoque *Sylva* vocor.
 Sex patriæ Dominas, imò vel quatuor inter
 Urbes, eximium tollo Tetrarcha caput.
 Sunt Castra & Pagi centum, sunt oppida muris
 Cincta, sibi à nobis qui sua jura petunt.
 Quos resides vocat ad subsellia nostra viator,
 Et stant iudicio millia plura meo.
 Non urbs est toto Batavorum fœdere, pagi
 Cui totidem, aut major pareat ora soli.
 Plura fluenta vides. Hic Dommela jungitur Adæ,
 Et Diefæ nostro volvitur urna sinu.
 Est cum me mediis dominantem cernis in undis,
 Est cum nil præter pascua lata vides.
 Miratusque vices, ultrò novus advena juret,
 Non urbs hæc, nuper quæ mihi visa fuit.
 Quis numeret pontes? Quàm multa Ciconia ripis
 His volat, exemplo quæ docet esse pîs?
 Templâ notat Pictor cultu devota Tonantis,
 Hic & quod stupeat, quodque imitetur habet.
 Suggestus, mediasque vias scandentia Civis
 Clara procul patrio tecta nitore colit.

Plurimus hic opifex cultrisque, acubusq; superbit
 Sudat & artifice dādala cura manu.
 Quā tumido Rhenus, vel quā Mosa flumine currit,
 Noster, & immunis navita vela facit.
 Ipsa meo secura situ ceu terminus, una
 Adversus Batavos prodigiosa steti.
 Incassum duris bis oppugnata catervis,
 Me velut invictam miles utrinque canit.
 Ut tamen hos aditus tria propugnacula firment,
 Obicis impatiens rupit & ista Leo.
 Fata viam Henrico monstrant, hic fossa, palusque
 Pervia, victori valla superba favent.
 Undis imposuit terras & flumina terris,
 Et Dryades sociant, Naiadesque manus.
 Portaque nunc Batavis ero, quā pronumq; supinet,
 Hinc Tungrus nobis, hinc Grudiusque caput.
 Bis tria stant Batavi me propugnacula circum,
 Quo latè hostiles subruat arte minas.
 Pro tribus Hispani, me bis tribus ille tuetur,
 Bis ut sim Batavo charior ergò meo.
Arctius ut fidei religet quoque pectora vinclum,
In partes Batavus fœdera tota vocat.
Usipetes Frisius juncti, Saliisque Tubantes,
Septeni sociant enthea corda chori.
Undique nunc factò properant velut agmine Mylæ,
Purior ô templis lux oriare meis.
Cœlica lux mediis hominum splendeſce tenebris,
Et sanctus fidei corda perurat amor.
Ut Christus regnet victor, Deus imperet unus,
Pacis & omnigenæ stet, vigeatque decus.
Nec sit causa mihi, nostris neu finibus unquam,
Cur totidem repetant mœnia nostra Patres.

Sylvæ-Ducis scribebat I. SMITH.

NOVIOMAGI Typis Nicolai ab Hervelt, An. 1648.

Op 's-Hertogenbosch

de voortreffelijke stad van Brabant enzovoort

1 Terwijl de eiken en de woeste grond aan Oostenrijk
2 de vorst van Teisterbant en ook van Brabant gaven,
3 bestond ik als Den Bosch, geliefd als loof-Bosch bij m'n Hertog
4 en ook geliefd bij heerseres van 't woud Diana.
5 *Des Hertogsbosch* als beste van de bossen heette ik,
6 de naam van deze Heer was geen geringe eer.
7 Bewoning volgt: een jager dwaalde door het bos en is
8 verkocht door mijn geschikte, schitterende plek.
9 Recent nog leefden hier veel wilde dieren; nu wil hij
10 een eigen woonstee plaatsen op de vuchte grond.
11 Geleidelijk dan zorgen anderen voor wijk en straat;
12 des Hertogs goede zorg omringt het al met muren.
13 De naam blijft: vroeger stond ik vol met bomen en op die
14 manier nu vol met burgers word ik *Bosch* genoemd.
15 Te midden van zes heersers over 't vaderland, ja zelfs van
16 vier steden hef ik, vorst, mijn hoofd hoog, machtig hoog.
17 Een honderd steden, dorpen zijn er, plaatsen sterk ommuurd:
18 aan ons ontlene zij hun rechtssysteem en wetten.
19 Een klager reist naar mijn gerecht als d' eigen stad te traag is;
20 ontelbaar velen wenden zich tot onze rechtbank.
21 In heel de bond van de Bataven is geen stad aan wie zo
22 veel dorpen of een groter grondgebied gehoorzaamt.
23 Je ziet hier grote aantallen rivieren. Dommel mondt
24 uit in de Aa. En Diezes kruik vult onze schoot.
25 De wateren bestaan: je ziet me, heerster midden op
26 de golven, en behalve vette weiden niets.
27 Respectvol en van harte zweert de nieuweling zijn eed,
28 en dit is niet de stad zoals ze mij pas scheen.
29 Wie kan de bruggen tellen? Hoeveel ooevaars zijn er op
30 die oevers? Voorbeeld zijn ze voor de vrome mensen.
31 De schilder beeldt de kerken af, gewijd aan d' Oppergod,
32 en hier vindt hij wat hem verbaast en wat hij navolgt.
33 De burgerman waardeert de daken, schitterend van verre
34 door aloud aanzien, boven gevels, boven straten.

35 Veel kunstenaars zijn hier vol trots op naald en schaar en draad,
36 en aandacht spant zich in met meesterlijke hand.
37 Zowel de Rijn als Maas gaan hier voorbij, in kolkend bed,
38 en onze vrije schipper geeft de wind het zeil.
39 Als grensstad, veilig door mijn plaats en ligging, was ik voor
40 Bataven tegelijkertijd een voorteken.
41 Vergeefs belaagden wrede, harde troepen mij toen tweemaal;
42 soldaat van beide kant bezong me, ongeslagen.
43 Drie bastions versterken toch de toegangspoorten, maar
44 de Leeuw verbreekt vol ongeduld die tegenstand.
45 Aan Hendrik toont het lot de weg en hier zijn gracht en pad
46 door broek en hoge dijken gunstig voor de held.
47 Hij plaatste op het water aarde en op aarde water
48 en boom- en waternimfen schoten hem te hulp.
49 En nu zal ik de poort voor de Bataven zijn: van ons
50 weg draaien Tongeren en Brugge snel het hoofd.
51 Zes sterke bolwerken van de Bataaf staan rondom mij
52 en graven listig onder vijands dreiging door.
53 Met tweemaal drie beschermt Bataaf me tegen Spaanse drie;
54 ik ben dus tweemaal zo geliefd bij mijn Bataaf.
55 *Bataven noden elk verdrag uit oorlog mee te voeren*
56 *om harten, trouwe banden, nauwer te verbinden.*
57 *De Usipeten met de Fries, Tubant met Saliër:*
58 *hun plechtig enthousiasme geldt dezelfde zaak.*
59 *Van overal nu trekken snel de Eedgenoten op.*
60 *Verschijn dan, Licht, dat kuiser dan mijn kerken is.*
61 *Beschijn de menselijke duisternissen, hemels Licht,*
62 *verbrand de harten, vrome liefde van 't geloof.*
63 *Dan heerst als winnaar Christus, dan is God alleen de keizer,*
64 *dan is er vrede en dan bloeit moraal en deugd.*
65 *Ik hoop dat er voor mij en mijn gebied nooit reden is*
66 *waarom de Staten telkens weer mijn muur bestormen.*

's-Hertogenbosch, Johannes Smith
Nijmegen 1648, drukkerij Nicolaas van Hervelt

Het gedicht 'In Sylvam-Dvcis' door I. Smith (Smetius), 1648. Exemplaar uit Universiteit van Tilburg, Brabant Collectie, KOD 030 A 240. (Foto: UvT)

Hendrik de Laat (1900-1980)

‘Mijn vader’, aldus de jongste zoon Ton, ‘was een kunstenaar van de oude stempel. Hij vond dat een schilder geen kwast mocht aanraken voordat hij degelijk had leren tekenen. Tekenende was voor hem de basis van alle kunst en ik verdacht hem ervan dat hij met een stompje potlood tussen duim en middelvinger geboren was. Tekenende moest je ook met alle denkbare materialen kunnen. Je moest een krijtje net zo goed naar je hand leren zetten als een potlood, een pen, een pijpje houtskool, een penseel, een etsnaald of noem maar op. Desnoods moest je kunnen tekenen met een afgebrande lucifer!’ Het kunstenaarschap van Hendrik de Laat speelde zich af in 's-Hertogenbosch, waar hij in 1900 werd geboren, werkte en in 1980 overleed.

Een bescheiden kunstenaar

Een officiële opleiding aan een kunstacademie was voor Hendrik niet weggelegd, maar met name de etstechniek heeft hij zichzelf door eindeloos oefenen eigen gemaakt. Wel volgde hij in onze stad een bescheiden opleiding, in avondcursussen en parttime, aan de Koninklijke School voor Kunst, Techniek en Ambacht (KTA). Als volwassene kwam hij er terug voor bijscholing in zijn vak. Dat betekende intussen wel, dat Hendrik ook particulier *op les* ging bij J.J. Dony voor de architectuur van gebouwen, bouwkundige details en materiaalgebruik. Bij Frans Slager, broer van Piet, zelf breed internationaal georiënteerd, en werkend in Barbizon, onderging Hendrik de Laat indirect invloed van de Franse impressionisten en de Haagse School. Met Frans Slager stond hij sterk in de traditie van Brabantse landschapsschilders. Beiden legden ten slotte in hun werk een uitgesproken voorkeur aan de dag voor het exterieur van de Sint-Jan.

Op eigen kracht experimenterend en stug werkend sloot hij aan bij een eerbiedwaardige traditie van tekenaars, schilders en etsers, die de stad en haar kathedraal vereeuwigen. De Laat heeft zich vooral binnenskamers ontplooid, op veilige afstand van druk gewoel, relativerend en met een aangeboren gevoel voor distantie, dagelijks geconcentreerd op zijn werk. Hij koos voor de documentaire en heeft met zijn onafzienbare reeks etsdrukken de artistieke prent gedemocratiseerd. In talrijke Bossche huiskamers, maar ook elders, prijken zijn produc-

ten, getuigend van een levendige herinnering aan de realiteit van die dagen: afbeeldingen van alle pittoreske hoekjes hangen er door zijn artistieke gedrevenheid te pronk. Want de stad in al haar facetten stond hem in de ziel gebrand.

Een beladen afbeelding

De greep naar de macht van Adolf Hitler in 1933 is, in mijn beleving, de meest macabere gebeurtenis uit de twintigste eeuw. Vrijwel onmiddellijk volgde ontslag voor joodse rechters, artsen, advocaten en overheidspersoneel. De vervolging van Joden begint. Joodse vluchtelingen vragen begin 1933 asiel in Nederland. Enkel vestigen zich dan al in onze stad. In hetzelfde jaar geeft het bestuur van de Nederlands Israëlitische hoofdsynagoge te 's-Hertogenbosch De Laat toestemming ‘schetsen te maken van het interieur der Synagoge alhier, indien dit althans niet geschiedt tijdens de Godsdienst oefeningen ...’ Treffend legt hij vervolgens getuigenis af van wat veel Nederlanders toen beroerde. Vier van zijn historische prenten tonen immers het interieur van de Osse en de Bossche synagoge. De laatste is fraai gerestaureerd en thans in gebruik als Toonzaal. Deze vier afbeeldingen zijn, opmerkelijk genoeg, voorzien van het jaartal 1933. Dit is heel bijzonder. Op de bijna tweeduizend tekeningen, aquarellen, etsen, schilderijen, keurig in bruikleen bewaard in het stadsarchief, ontbreekt immers iedere tijdsaanduiding.

Hij tekende deze vier prenten *in situ*, ter plaatse dus, werkte ze later in zijn atelier uit tot aquarel en voorzag ze van plastische toevoegsels, aan zijn fantasie ontsproten: vier mannen met witte gebedskleden (de zogeheten Talliet). Min of meer schetsmatige figuren die in hun wonderlijke, liturgische uitdossing een oriëntaalse uitstraling suggereren. Plaats van ark, meubilair en voorhang, die de Tora-rollen aan het zicht onttrekken, duidt hij vaag aan. Sierkronen en kandelaars krijgen een zwierige behandeling.

De werkwijze is vertrouwd, maar dat geldt niet voor het onderwerp!

Hendrik de Laat, interieur synagoge 's-Hertogenbosch, 1933. Potlood, aquarel, 34,6 x 26,7 cm. (Universiteit van Tilburg, Brabant Collectie)

Frederick
Kirk
C. B. Smith
A. H. Smith

Nieuws van De Boschboom

Zaltbommel

Door de Bosschenaren werd een nieuw soort geschuut uitgedacht, dat ze tuimelaar noemden. Met deze werptuigen wierpen zij kogels en heel zware stenen de hoogte in, die dan moesten neerkomen waar de aanval-ler dit bepaald had. De *Kroniek van Molius* vertelt hoe een roversnest aan de Maas, de burcht van Poederroijen, in 1508 met deze mortieren werd veroverd en daarna ontmanteld. Weliswaar probeerde de ge-vreesde Maarten van Rossem het kasteel te herstellen, maar in 1528 slaagden Bossche ruiters er in de hele zaak alsnog op te blazen. Enkele jaren geleden zijn enkele bekende stadsgenoten voor een definitieve verzoening naar de Bommelerwaard getrokken. Dus niet met zware kogels, maar met vele dozen Bossche Bollen! De bur-gemeester kreeg een fraaie prent cadeau, die nu in het voormalige Maarten van Rossemhuis, het hui-dige Museum Stadskasteel, prijkt. In dit renaissancistische paleisje begint op zondag 9 juni de jaar-lijkse kleine excursie van *De Bosch-boom*. Enkele interessante stukken verhalen er van Maarten van Rossem en vooral van Zaltbommel in de Tachtigjarige Oorlog. Ook toen een geharnaste vijand van 's-Hertogenbosch!

Er wordt geluncht op de eerste verdieping van de, prachtig aan de Waal gelegen, aloude heren-sociëteit De Verdraagzaamheid. Op weg naar de vijftiende-eeuwse Sint-Maarten wordt in de namid-dag ook het Mikwe bezocht. Dit, onlangs mooi gerestaureerde, ri-tuele reinigingsbad herinnert aan een bloeiende joodse historie. Een tragische historie.

De Sint-Maarten is met zijn tuf-stenen toren een juweel van de Nederrijnse gotiek. Onder de net-gewelven sluiten we de dag af met

een klein concert op het achttien-de-eeuwse Verhofstadt-orgel.

De Tuin der Lusten

De Boschboom besteedt zowel in het voor- als in het najaar aandacht aan Jheronimus Bosch. Afgelopen september is er op het internationale congres in het JBAC uitgebreid gediscussieerd over de nieuwste theorie over *de Tuin der Lusten*. In zijn *The Land of Unlike-ness* verraste Falkenburg met een allesomvattende frisse interpretatie van dit raadselachtige drieluik. Ed Hoffman zal op de avond van 18 april om 20.30 uur in de Van Aken Zaal van het Jheronimus Bosch Art Center deze boeiende theorie met vele afbeeldingen toelichten.

Het Grôôt Bosch Dictee

Een week eerder, op woensdag 10 april om 20.00 uur, wordt het Grôôt Bosch Dictee door *bèkske* Ans van Dartel voorgelezen in de grote hal van de Openbare Biblio-theek. Voor de zoveelste keer sinds 1996. Het gaat om de kennis van ons dialect: ons *Bosch*! De laatste jaren was het peentjes zweten bij de teksten van Frank Finkers. Dit jaar probeert hij het iets vriende-lijker te maken!

Bruegel in Brussel

Op zaterdag 21 september gaat de grote excursie naar Brussel. In de gotische kathedraal van Sint-Michiel en Sinte-Goedele wordt daar het praalgraf van de hertogen van Brabant bezocht en worden de prachtige zestiende-eeuwse ramen met Karel V en zijn vrouw Isabella en met Maria van Hongarije en haar Lodewijk bekeken. Hoofd-doel is dan echter de collectie van de Koninklijke Musea van Schone Kunsten met de rijke verzameling Vlaamse Primitieven. Naast de echte Bosch, die er hangt, gaat het vooral om de topstukken van Pie-ter Bruegel de Oudere.

Bruegel in de Verkadefabriek

Deze grote Brabantse meester staat namelijk in het middelpunt van de voorbereidende lezing op dinsdag 17 september om 14.30 uur in de Verkadefabriek: *Hoe Bruegel zich losmaakte van Bosch*. Bruegel is na de dood van Bosch geboren, maar zijn eerste werken werden sterk door zijn voorganger in het fantastische beïnvloed. Ze werden zelfs dikwijls valselyk met diens naam gesigeneerd! Het Grôôt Bosch Dictee, *de Tuin der Lusten*, Zaltbommel, Bruegel en Brussel: het belooft een mooi Boschboom-jaar te worden!

Nieuws van de BAM

'Open Depot' wordt 'Het Groot Tuighuis'

Na enkele jaren van voorberei-dingen en verbouwingen opent binnenkort de nieuwe publieks-functie van de BAM. Wat intern be-kend stond onder de projectnaam 'Open Depot', heet vanaf heden 'Het Groot Tuighuis': presentatie van archeologie en bouwhistorie in de praktijk.

De nieuwe benaming heeft niets van doen met de brave werknemers van de BAM in de Oude Sint-Jacobs-kerk, maar alles met de historische naam van de voormalige kerk in de tijd dat het gebouw dienst deed als arsenaal, een militair tuighuis dus. Juist omdat deze voormalige opslagfunctie zo dicht bij de hui-dige depotfunctie ligt, is gekozen voor de naam Het Groot Tuighuis. Deze naam bleef overigens tot ongeveer 1920 in zwang voor het gebouw aan de Bethaniëstraat. Het Groot Tuighuis is een initia-tief van de gemeente 's-Hertogenbosch en biedt een uniek kijkje in de keuken van de archeologie en bouwhistorie van de stad. Vanaf 1 april kan het publiek het archeolo-gisch en bouwhistorisch werk in

de presentatie zien en beleven aan de hand van interessante vondsten uit het depot. Verder kan het restauratie-laboratorium worden bezocht en films laten het onderzoek 'in het veld' zien. Het Groot Tuighuis laat zien hoe de stad er vroeger uitzag en hoe de mensen, onze voorouders, er ooit leefden. Gidsen van de Kring Vrienden van 's-Hertogenbosch verzorgen rondleidingen voor geïnteresseerde Bosschenaren en toeristen. Rondleidingen zijn uitsluitend via de Kring te boeken.

De kelders van Kemps

Maarten Enderman

Onder de fietsenwinkel van Kemps aan de Korenbrugstraat 10-14 is begin dit jaar hard gewerkt om de beide kelders onder het middelste (nr. 12) en rechter huis (nr. 14) geschikt te maken als bergplaats voor rijwielen. Voor zowel de archeologen als bouwhistorici van de gemeente bood dit de gelegenheid meer over beide huizen en hun voorgeschiedenis te weten te komen.

Bij het archeologisch onderzoek kon worden aangetoond dat het natuurlijke maaiveld ter plaatse op een hoogte van ca. 2.80+ NAP lag. Dat is ruim 3 meter onder het huidige straatoppervlak. Het bijbehorende bodemprofiel bestaat uit een zogenaamde podzolbodem die overal (op de hogere zandkoppen) in de binnenstad wordt aangetroffen. Op deze natuurlijke bodem bevindt zich een ophogingspakket uit het derde kwart van de dertiende eeuw of mogelijk zelfs eerder, waarop nadien verschillende bewoningsniveaus zullen zijn ontstaan. Door de aanleg van de kelders zijn deze echter verdwenen. Sporen van houten bebouwing langs de Korenbrugstraat, die vooraf ging aan de eerste

Een blik in de voorste kelder van Korenbrugstraat 14, met links daarin de als steunberen werkende muren. (Foto: BAM)

Natuurstenen bouwfragmenten uit de kelder van Korenbrugstraat 14, die afkomstig moeten zijn van een gesloopt kerkgebouw. (Foto: BAM)

stenen huizen, zijn evenmin aangetroffen. Mogelijk bevonden deze zich al op de plaats van de huidige huizen. Wel zijn in de achterste kelder van beide huizen twee gemetselde poeren gevonden. Deze funderingen van ca. 93 x 43 cm breed dateren mogelijk uit de veertiende eeuw en hoorden wellicht bij zulke houten gebouwen. Eén van de poeren was opgebouwd van afbraakstenen van de eerste stadsomkering.

Voor wat betreft de huizen waar-

van de kelders zijn onderzocht, gaat de vroegste geschiedenis terug tot het begin van de veertiende eeuw. In die periode werd een bakstenen huis gebouwd ter plaatse van het voorhuis van nr. 12. Dit huis was niet onderkelderd en bestond waarschijnlijk alleen uit een begane grond en kap, aangezien de bij de aangetroffen fundering behorende zijgevels niet hoger reikten dan de eerste verdieping-balklaag. Als fundering van de gevels is een 70 cm dikke muur

met grondbogen gemetseld. Aan de rechterzijde staat deze muur midden op de huidige erfgrans van beide huizen. Die positie is op zich niet verrassend, maar bleek wel het uitgangspunt voor een vrij uitzonderlijke latere ontwikkeling. In de achtergevel van het huis zijn namelijk bij de rechterhoek twee zogenaamde ‘staande tanden’ naast elkaar uitgemetseld. Deze verticale stroken van in- en uitspringende stenen boden de mogelijkheid om in de toekomst makkelijk aan te bouwen. Maar in plaats van een gezamenlijke muur zoals aan de voorzijde, werd hier al ingespeeld op twee los van elkaar staande achterhuizen. Die kwamen er ook. Als eerste bouwde de eigenaar van nr. 14 in de loop van de veertiende eeuw een diep onderkelderd achterhuis. En nog wat later in dezelfde eeuw volgde nr. 12 met de bouw van een achterhuis. Dit laatste achterhuis had een veel lichtere fundering, wat een aanwijzing zou kunnen zijn voor vakwerk- of houtskeletbouw. Mogelijk ontbrak het de eigenaar van nr. 12 aan voldoende financiële middelen, want om zijn balken in de zijmuur van de buurman te mogen leggen, moest de helft van de kosten worden vergoed, die voor het maken van deze muur waren uitgegeven. Een tweede bijkomend probleem zou nog de rieten of strooien dakbedekking op het achterhuis van nr. 14 kunnen zijn geweest, die bij het maken van een goot op de gemeenschappelijke muur geheel of ten dele diende te worden vervangen. Ook die kosten zouden wel eens voor rekening van de eigenaar van Korenbrugstraat 12 kunnen zijn geweest. Dergelijke zaken werden in de Bossche Schepenprotocollen vastgelegd, maar onderzoek daarnaar is tot nu toe beperkt geweest. Uit jaarringonderzoek van enkele houtmonsters uit de balklagen en

kapconstructie van Korenbrugstraat 12 blijkt dat deze kort na 1463 is geplaatst. Vrijwel zeker is het huis in 1463 getroffen door de grote stadsbrand die veel huizen aan de westzijde van de stad in de as legde. Het is vervolgens herbouwd met kelder onder het voorhuis en een verdieping. Het is ook niet uitgesloten dat het achterhuis toen pas is gebouwd, met grotere hergebruikte bakstenen in de fundering. Eenzelfde vergroting van de woning kort na 1463 is ook aangetroffen bij Vughterstraat 43. Zekerheid daarover zal niet meer kunnen worden verkregen. Het muurwerk dat nu de rechterzijgevel van het achterhuis vormt en waarbij ook de aanleg van de daar aanwezige kelder behoort, dateert vermoedelijk pas uit de zeventiende eeuw of jonger. De linkerzijgevel van het achterhuis is toen waarschijnlijk ook nieuw opgetrokken. De kans dat Korenbrugstraat 14 aan de vlammen van de stadsbrand wist te ontkomen lijkt vrijwel uitgesloten, aangezien Korenbrugstraat 16 op grond van jaarringonderzoek ook kort na 1463 werd herbouwd. Dit onderzoek wacht echter nog op verdere uitwerking. Het is verleidelijk de herbouw van de kelder onder het achterhuis van nr. 14, waarvoor bakstenen uit de eerste stadsmuur werden hergebruikt, ook met de stadsbrand in verband te brengen. Helaas is over de latere geschiedenis van Korenbrugstraat 12 weinig meer bekend dan dat het huis in de negentiende eeuw een nieuwe of vernieuwde voorgevel kreeg. Bij nr. 14 daarentegen deed zich in deze periode een ingrijpend constructief probleem voor. De aanleiding daarvoor is mogelijk het verwijderen van de balklagen van de verdieping en zolder geweest, waardoor de rechterzijgevel naar binnen begon te schuiven, de kelder onder het voorhuis in. Om

het probleem te ondervangen werden in de kelder in de gauwigheid een zestal muren als steunberen gemetseld met puin ertussen als extra ballast. Dit puin bestond behalve uit baksteen en dakpannen uit de resten van een zeventiende-eeuwse terracottaschouw met renaissancedecoraties, die mogelijk net uit het huis was verwijderd. Tussen het puin zaten ook blokken natuursteen. Het blijken resten van pinakels en wimbergen die gezien de profilering en afmetingen afkomstig moeten zijn van een gesloopte kerk. Om welke kerk of kapel het zou kunnen gaan is vooralsnog niet duidelijk. Verschillende religieuze gebouwen zijn in de negentiende eeuw afgebroken. Maar de mate van verwerking sluit niet uit dat het materiaal al enige tijd buiten lag. Met het plaatsen van de steunberen in de kelder is de ruimte waarschijnlijk op een klein gedeelte aan de achterzijde na dichtgemetseld om pas in 1996 bij toeval weer te worden herontdekt. Met de verbouwing in 2013 is de ondergrondse ruimte vrijwel weer volledig in gebruik genomen.

Nieuws van het Stadsarchief

Aanwinsten

- Stadsrekening 1563/64 (dubbel-exemplaar) en fotoalbum historische optocht 1885, ontvangen van het bisdomarchief van 's-Hertogenbosch
- Brief van Parma aan de stad, 1591 en brief van aartshertog Albert aan de gouverneur, 1601, beide aangekocht op een veiling in Brussel
- Archief van Woningbouwvereniging Eigen Bezit, ca. 1907-2012, ca. 0,75 m
- Handelingen van het zangkoor van de gevangenis in de Sint Jorisstraat, 1964-1971, 1 deel,

ontvangen van dhr. L. Simons uit Tilburg

- Collectie 'Joris Kerstboom' uit 2010-2012, ca. 3 m, ontvangen van Stichting Bosch Winterparadijs (nog niet raadpleegbaar)
- Collectie Trimbos betreffende Oeteldonk (voornamelijk stukken van Hein Wertenbroek als geheim-schrijver), ca. 1920-1970, 0,5 m, ontvangen van mevr. M. Trimbos
- Plan voor de optocht op 26 januari 1864 ter gelegenheid van de herdenking van de bevrijding van de stad in 1814 op de Fransen, ontvangen van dhr. J. van Daal uit Rosmalen
- Enige bidprentjes (Den Bosch en Rosmalen), 20e eeuw, ontvangen van mevr. C. Bast uit Uden
- Schilderij van de 'Blinde Peer' door edelsmid Cordang, ca. 1955
- CD met beeldmateriaal voor het boek 'Dossier W2/1987-2003' over de Willem II fabriek en het Poppodium aldaar
- Ca. 400 foto's van Den Bosch, Bokhoven, Empel, Engelen en Rosmalen, gemaakt voor het bedrijf JosPe ten behoeve van het vervaardigen van ansichten, ca. 1960-1970, aankoop
- 4 albums met foto's van mevr. J. Ewals-Dalessi van de Bossche binnenstad (veelal later gesloopte panden), ca. 1980-2000, ontvangen van dhr. Ewals
- Fotoalbum met portretten, veelal vervaardigd door Bossche fotografen, 19e eeuw, ontvangen van dhr. A. van Rosmalen
- Album met foto's van het Strafrechtgebouw Bastion Oranje, vervaardigd ter gelegenheid van de opening van het gebouw in 1987, ontvangen van dhr. J. Barendrecht uit St. Michielsgestel
- 30 foto's van bouwwerkzaamheden aan het Burg. Loeffplein en de Marktstraat, 2000-2001, vervaardigd door mevr. Mien Meijers en ontvangen van mevr. Mies Meijers

De Sint-Lambertus van Rosmalen, ca. 1960-1970. Een foto uit de onlangs door het Stadsarchief verworven collectie van de firma JosPe uit Arnhem.

- Ca. 50 foto's van carnaval, Tweede Wereldoorlog en Sint-Jan, vervaardigd door Jan en Simon v.d. Wildenberg, ca. 1930-1960, ontvangen van mevr. M. Meijers
- 7 foto's en ansichtkaarten van Oud 's-Hertogenbosch bij het 750-jarig bestaan, brand v&d en pompstation Vughterweg, ontvangen van dhr. P. Dupont
- 8 foto's van Den Bosch van 1876 (wateroverlast, vervaardigd door Stollenwerk) – 1935, ontvangen van dhr. J. Verhees uit Esch

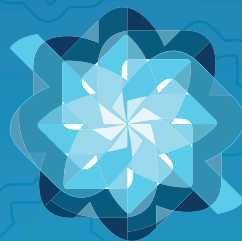
Openstelling

Het archief is, behalve door de week, ook op de eerste zaterdag van de maand geopend van 09.30-17.00 uur. Dat geldt dus voor de zaterdagen 6 april, 4 mei, 1 juni, 6 juli, 3 augustus, 7 september, 5 oktober, 2 november en 7 december 2013. Het archief is de komende periode gesloten op maandag 1 april vanwege Pasen;

maandag 29 en dinsdag 30 april vanwege Koninginnedag; donderdag 9 en vrijdag 10 mei vanwege Hemelvaart; maandag 20 mei vanwege Pinksteren en vrijdag 31 mei vanaf 13.00 uur vanwege een personeelsuitstapje.

Historische foto's te koop

De foto's die het Stadsarchief in de *Maand van de Geschiedenis* in de expositie 'Van hoeden en petten, arm en rijk in 's-Hertogenbosch' tentoonstelde, zijn nog steeds te koop. Het gaat om moderne afdrucken van historische opnamen van 's-Hertogenbosch tussen ongeveer 1890 en 1950. De afdrucken zijn op groot formaat (30 x 40 cm. en groter) vervaardigd. De beelden zijn opgeplakt op karton of dibond (een soort aluminium). De exacte afbeeldingen en prijzen kunt u terugvinden in onze webwinkel op www.stadsarchief.nl

dekkers
van
gerwen

smart printing concepts

Hoe kan ik zonder
kwaliteitsverlies toch
tijd, geld en het milieu
(be)sparen?

Smart thinking,
Creative printing.

Hoe kunnen we efficiënter drukken? Het milieu sparen? De kwaliteit en creativiteit van onze communicatiemiddelen verhogen? De massa persoonlijk benaderen, zonder daar meer voor te betalen? Welkom bij Dekkers van Gerwen. Dé partij die verder denkt en werkt dan het reguliere drukwerk. Dé partner die vloeiend 'digitaal' spreekt en drukt. Het resultaat: creatieve en kwalitatief hoogwaardige printoplossingen waarmee tijd, geld, het milieu en heel veel onnodige moeite bespaard wordt. Smart Thinking. Creative printing noemen wij dat!

- Drukwerk
- Printing on Demand
- Variable Data Printing
- Mail, Voorraad & Logistiek

Zegt u het maar: wat zijn uw wensen? Wij denken graag op slimme en creatieve wijze met u mee.

Bel 073 - 594 47 44 of kijk op www.dekkersvangerwen.nl

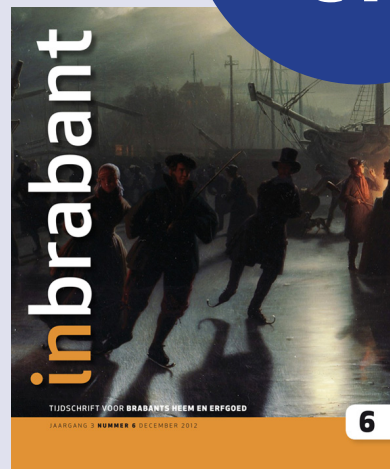
interesse?

In Brabant toont u het Brabantse erfgoed in al zijn rijkdom én rijkheid. Zes keer per jaar, volledig in kleur en op een wijze die beeldenpracht koppelt aan inhoudelijke verdieping.

Bent u nieuwsgierig naar meer *In Brabant*?

Vul dan snel onderstaande bon in.

**3 x
voor slechts
€ 10**

Ja, ik neem tot wederopzegging een abonnement op *In Brabant* en betaal na ontvangst van de factuur

☐ € 27 voor een jaargang van zes nummers

☐ € 22,50 voor een jaargang van zes nummers, want ik ben lid van de volgende bij Brabants Heem aangesloten heemkundekring:

Ja, ik neem een proefabonnement op *In Brabant* en betaal na ontvangst van de factuur

☐ € 10 voor drie nummers

Abonnementen kunnen ingaan op ieder moment. Berekening geschiedt per kalenderjaar. Een abonnement wordt na het eerste kalenderjaar stilzwijgend omgezet in een abonnement voor onbepaalde tijd. De opzegtermijn is twee maanden.

Wilt u een abonnement cadeau geven? Neem dan contact op met Erfgoed Brabant via tel. 073 – 615 62 62. Of kijk op www.erfgoed-brabant.nl voor meer informatie.

Naam

Adres

Postcode en woonplaats

Telefoon

Handtekening

Stuur deze bon (of een kopie ervan) in een envelop naar Erfgoed Brabant, antwoordnummer 10032, 5200 VB's-Hertogenbosch, o.v.v. Tijdschrift *In Brabant* (een postzegel is niet nodig)

DE KRANT OP ZONDAG

Bossche Omroep

advertentie@bosscheomroep.nl Tel. (073) 613 51 16

Colofon

Bossche Bladen is een driemaandelijks uitgave van het Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Afdeling Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten (BAM) van de Gemeente 's-Hertogenbosch, de Cultuurhistorische vereniging 'De Boschboom' en het Noordbrabants Museum.

Redactie

Jac. Biemans (beeldredactie)
Jan Buiks (eind- en beeldredactie)
Ronald Glaudemans
Ed Hoffman
Janine van de Kamp
René Kok
Marianne Sturm
Pascal Viskil (hoofdredactie)

Vaste medewerkers

Frank Finkers
Jac.J. Luyckx
Stefan Molenaar
Jos Swanenberg

Redactieraad

Rolf Hage
Hans Meester
Vincent Verstappen
Fiona Zachariasse

Redactieadres en informatie

Stadsarchief 's-Hertogenbosch
Postbus 12345
5200 GZ 's-Hertogenbosch
telefoon: (073) 613 52 95

Abonnementen

€ 18,- per jaar
Alle correspondentie over abonnementen:
Stadsarchief 's-Hertogenbosch
Antwoordnummer 31
5200 WB 's-Hertogenbosch
telefoon: (073) 613 52 75
Beëindiging van het abonnement:
Schriftelijk, 1 maand voor het nieuwe kalenderjaar

Losse nummers

Via de boekhandel of Stadsarchief:
€ 5,- (excl. portokosten)

Advertenties

Stadsarchief 's-Hertogenbosch
Anne-Marie Aarts-Frederix,
telefoon: (073) 613 52 95

Vormgeving en opmaak

Nika grafische vormgeving, Vught

Druk

Drukkerij Dekkers van Gerwen 's-Hertogenbosch

Copyright

Stadsarchief 's-Hertogenbosch, maart 2013

Publicatie of overname van artikelen (geheel of gedeeltelijk) is slechts toegestaan met schriftelijke toestemming van de redactie.

ISSN 1389-9074

Foto omslag voorzijde

Detail van een prentbriefkaart van de Handelskade met de loskraan, ca. 1904. Op de achtergrond de Brede Haven. Zie het artikel over de kraan in deze aflevering. (Stadsarchief, HTA)

Foto omslag achterzijde

Ontwerp van het 'Luxortheater' (bioscoop en toneelvoorstellingen) aan de Hooge Steenweg nr. 15. Deze aquarel is vervaardigd door de architect van het gebouw, A.J. Hekker, in 1919. In het pand is nu een kledingzaak gevestigd. Rechts van de toegangsdeur is de naam van de architect in de muur gebeiteld. (Stadsarchief, HTA, een recente aankoop)

www.bosschebladen.nl
www.stadsarchief.nl
redactie@bosschebladen.nl

's-Hertogenbosch

Noordbrabants
Museum 's-Hertogenbosch